

**Коркунуч менен катар жашаганга
үйрөнөлү**

Бишкек, 2008-ж.

УДК 373.167.1
ББК 74.26
К 92

Manual for school students
Learn how to live near danger

Рецензеттер: Субанова М. С., педагогика илимдеринин кандидаты, Кыргыз билим берүү академиясынын табигый-математикалык билимдер бөлүмүнүн башчысы;
Атаканова А., У., Эл аралык Кызыл Крест жана Кызыл жарым ай коомунун Кыргыз Республикасындагы өкүлчүлүгүнүн эксперти

У 92 **Коркунуч менен катар жашаганга үйрөнөлү: Окуучулар үчүн окуу методикалык куралы** / Д. А. Ветошкин, Е. А. Постнова, К. О. Молдошев, Т. В. Фомина; М. К. Кошоевдин редакциясы астында. — Б.: Салам, 2008. — 76 б.

ISBN 978-9967-24-724-6

Окуу куралы (колдонмо) Кыргызстандын коомдук экологиялык уюмдарынын адистери тарабынан даярдалды. Ал Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринин 5-6-класстарынын окуучуларын окутууда методикалык колдоо көрсөткөнгө багытталып, табигый кырсыктардын келип чыгышына, алардан сактанууга, болтурбоого, жөн эле тобокелчилик кыла бербөөгө жана башка маселелерди камтыйт. Колдонмо Кыргызстандагы БУУ өнүктүрүү программасынын офисинин жардамынын негизинде жарыкка чыкты.

Корректор: Кустарева Л. А., у.и.к. УИА Б-ТТИ, б. и. к.

Көркөмдөп жасалгалаган: Баландин С.
Сөртөн көркөндөгөн: Мусабаев Э.

Авторлор ушул усулдук (методикалык) колдонмону даярдоодо маанилүү жардам көрсөткөндүгү үчүн Р. Букардиновго, Е. Ветошкинага, Н. Саломахианага, А. Ярошенкого ыраазылык билдирет

УДК 373.167.1
ББК 74.26

У 4306020000-08
ISBN 978-9967-24-724-6

Copyright © 2008
by the UNDP Kyrgyzstan

Бул китеп эмне жөнүндө?

Кымбаттуу жаш окурмандар!

Силер бетин ачкан китеп — бул жөн эле окуу китеби эмес. Ал — силерге дос жана жардамчы. Ал силерди эмнеге үйрөтөт? Өмүрүнөрдү сактаганга жана денсоолугуңарды коргогонго. Бул ар бир адам жана коомубуз үчүн ото маанилүү!

Азыркы дүйнө ар кандай коркунучтарга жыктолгон. Согуштар, терроризм, техникалык авариялар — ушулардын баары күн сайын миңдеген адамдардын өмүрүн коркунучка такап турат. Мындан башка дагы коркунучтун түрлөрү бар, алар менен адамзат алигечейин алпурушуп келет. Булар табигый кырсыктар: жер титирөөлөр (зилзала) суу каптоолор, селдер, кар көчкүлөр, жер көчкүлөр жана башка жаратылыш катастрофалары. Ошолор туурасында биз силерге айтып берүүнү эп көрдүк.

Бул китепти барактаганда силер табигый кырсык деген эмне экенин, алардын кайсынысы Кыргызстандын аймагында көбүрөөк боло тургандыгын билесинер, эң башкысы — эмне кылуу керек: кокустан кырсык келип калса, өзүңдү кантип сактайсың жана башка бирөөлөргө кантип жардам бересин?

Биздин китеп силерди табигый кырсыктын себептери жөн эле жаратылыштын күчтөрү эмес, адамдын ойлонулбай жасалган кадамы да боло тургандыгын көрө билгенге жана түшүнө билгенге үйрөтөт. Мисалы, дарыя жээктериндеги токойду кыркып салуу суу каптоо менен ташкындын кайталана беришине себепкер болот. Ал эми малды эсеби жок жая берүү чөптүн «жашыл килемчесин» бузуп, чөп өсүмдүктөрү болсо тоонун капталындагы топурактын тамырлары менен бекемдеп турат. Бул эмне алып келмекчи? Демек, тоолор адамдардын туракжайларына коркунуч келтиришине себепкер болуп келет, күтүүсүз андан таштар кулап, баткактуу ылай жана суу агып, туракжайларды талкалашы мүмкүн да. Буларга окшогон көптөгөн мисалдарды келтире берсе болот.

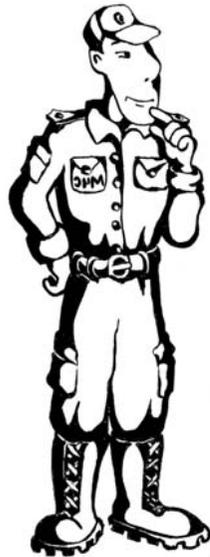
Бүгүн жаратылыштын талкаланышы бир эле муундун көз алдында болуп жаткандыгы өтө өкүнүчтүү. Жалындаган отко сүт куюп көрчү? Куюлган сүт жалынды өчүрө албастыгын баардыгыбыз билебиз: жалынга тиери менен сүт өзү качып жоголот. Бирок, жаратылыш адамзаттан бир ирет кана «качат» экен. Ошондо, тигил, же бул нерсени оңдогонго, же коргогонго өтө кеч болуп калат. Ошондуктан, биз бүгүн өзүбүздү кырсыктан кантип сактаганды гана үйрөнбөстөн, жаратылышты денсоолукта жана бузулбаган түрүндө сактаганга да үйрөнүшүбүз керек. Таза жаратылыш — бул өзү жашоо, алар менен бирге болгон адамдын келечеги бар!

Бул китептин каармандары жөнүндө

Саламатсыңарбы, кымбаттуу балдар!

Биз – ушул китептин башкы каармандарыбыз. Менин атым Бакыт, а бул болсо менин курдашым – Мээрим. Биз Кыргызстандын тоолуу айылында жашайбыз. Биздин жергебиздин табияты кооз. Эгерде жайкысын каникул учурунда келсенер эмнелерди кана көрбөйсүңөр – токойду, тоону, шаркыратмасы бар дарыяны, өзүбүздүн көлдү, анын суусуна түшкөнүндө кандай гана сергийсиң! Мээрим жергиликтүү мектепке барат, мен болсо шаарда окуймун, ушу тапта өзүмдүн таажем-дикинде турамын.

Бакыт деген менмин! Баардыгыбызга кызыктуу болсун үчүн ар кандай нерселерди (бирине бири окшобогон) ойлоп жатканды жакшы көрөм. Жайкысын биздин сактоочу отряддын дружинасына (кошунуна) жардам берип, айылдын футболдук командасында ойноймун. Эресеге жетсем, эколог боломун да, өзүбүздүн токойлорду коргогум келет.

Мээрим – менин курдашым, ал ушунчалык тыкылдаган шайыр кыз. Ал мектепте кыздардын чачын кош өрүм кылып өрүү боюнча рекордсмен болуптур. Анын күндөлүгү жалаң эле «5» деген баага толтура. Эмнеге анда баары ушундай экендигинин сырын билбеймин! Анын тоого чыкканына жана сууда сүзгөнүнө суктанбай койбойсуң?!

Бул – Акылжан апа, ал Мээримдин чоң эңеси. Ал айлыбызда боорсок менен көмөч нанды эң даамдуу бышырган адам! Анан дагы эң кызыктуу жомокторду айтканычы?!

Бизге каникул учурунда жолукканыбыз өтө жакшы болду. Ушул жайда биз башыбыздан бир нече кызыктуу окуяны өткөрдүк. Аларды силерге айтып берүүгө ашыгып жатабыз.

Биз жана биздин досторубуз ушул китептин беттерине бекеринен чогулган жокпуз. Табигый кырсыктар жөнүндө аңгемелешип, аларга кантип даярданыш керек, өздөрүн кантип алып жүрүшөрү күтүүсүздөн татаал учурга тушукса, апкаарып же албастап калбастан, өзүнө гана эмес өзгөгө да жардам көрсөтө билүүнү үйрөнүү туурасында маектешмекпиз. Кана эмесе, кеттик алдыга! Биздин окуялар силерди күтүп жатат!

Бул – Адыл байке. Ал биздин айылдагы сактоочу отряддын эң башкысы. Эр жүрөк адам. Бир жолу Мээрим экообуз токойго барып, алыстап кетип, адашканыбызда бизди куткарып чыккан ушул байкебиз болот. Анын Тайбас деген ити эмнелерди гана аткарбайт да, жасабайт. Аны менен ойногонун – өзүнчө бир рахат!

Бул – Болот аке, ал өзү эколог. Ал биздин айылдын жаратылышынын сактыгында турат (токой, шалбаа, көл...). Ал акылдуу жана күжүрмөн. Былтыркы жылы ал браконьерлердин колунан нака илбирсти сактап калды. Жаратылыш жөнүндө ал эмнелерди гана билбейт?! Мээрим экообуз анын аңгемесин уккандан тажабайбыз!

А бул болсо Солукбек байке, биздин айылдык доктор. Э-ээх десеңчи! Ал менин чыкканактарымдагы жана тизелеримдеги канча деген когоргон, тытылган жана сүрүлгөн жерлеримди дарылабады. Жаңы жылдын алдында Мээримдин тамагы ооруп (ангина) калса, үч эле күндүн ичинде катарга кошту! Анын кабинети ар дайым ар түркүн чоптун жытын берип турат. Биз аны дайыма ардактайбыз, анан ичибизден «Доктор, саламатта болуңуз!» дейбиз.

Биринчи тарых

Мында Бакыт менен Мээрим күзгү каникулда жолугушуп, күтүүсүз формула менен таанышып, кызыктуу чечимди табышат

- 2 -

Мээрим: Саламатсыңбы Бакыт, канча болду бири бирибизди көрбөгөнүбүзгө?

Бакыт: Ошондой. Жай билинбей эле өтүп кетти, ал эми биринчи чейрекушунчалык көпкө созулгандай болду.

Мээрим: Сен шаарга кеткенден бери бул жерде эмне болгондугун элестете албастырсын. Чопо теги алынып жаткан карьерде жар урап түшүп, экскаватор менен кошо эки самосвалды басып калды. Бул окуя жекшемби күнү болгону жакшы болду, жумушчулардын эч кимиси жок эле. Эгерде ошол учурда жумушчулар болуп калса, эмне болорун элестетүү кандай коркунучтуу! Шаарда мындай окуя болбосо керектир.

Бакыт: Шаар дейсинби, анын да толгон-токой кырсыктары бар. Мен ушуга чейин аларга көнүгө албай жүрөмүн. Көчөдө машина ушунчалык көп болгондуктан, көрүнгөн пробка (аргасыз токтомой) пайда болду, аба булганды. Көрүнгөн ыргытылган таштандылар жана акир-чикир. Карангы киргенде көчөгө чыгып жалгыз жүрүү коркунучтуу болуп калды. Бул жерде, биздин айылда андай эмес, бардыгы бири – бирин билишет, тынчыраак, анан тазараак.

Мээримдин чоң энеси: Оо айланайын, Бакыт саламатсыңбы, канча болду сени көрбөгөнүмө, эми кубанып турам. Силер эмне туурасында талашып жатасынар?

Мээрим: Ооба, биз ойлонуп жатабыз, кайсы жерде жашаган кооптуу эмес – шаардабы, же айылдабы? Чоң эне, бул маселеге сен кандай карайсың?

Мээримдин чоң энеси: Оо айланайындар, бул кызыктуу суроо турбайбы. Балдарым, билесинерби силер, мен силердей болгон чагымда айылыбыз ушунчалык өзгөрүп кетери оюбузга келбептир. Бир жагынан карасаң, жашообуз ыңгайлуу боло баштаптыр – айлыбызга электр менен газ келди, суу менен болсо көйгөйүбүз жок. Экинчи жагынан карасаң, күтүүсүздөн болчу кырсыктар бизди тооруп жатат, мурда булар туурасында элес алганыбыз жок эле. Кээде машина коюп кете жаздайт, же болбосо кимдер бирөөсү токко урунуп алат. Ал эми былтыркы жылы кандай гана коркунучтуу башыбыздан кечирдик. Айылдын четиндеги үйлөр чөгө баштады, дубалдардан жаракалар кетти. Эмне үчүн? Мунун бардыгы жардыруу иштеринин кесепетинен келип чыкты, көрсө анчалык алыс эмес жерде кандайдыр бир комбинатты курушат экен. Ачыгында жер шарында коопсуз жерлер деген болбойт турбайбы.

Мээрим: Эгерде баардыгы ушундай боло берсе, айланабыз дайыма эле коркунучка кептелип турса, жашап деле кереги жокко?

Мээримдин чоң энеси: - Башкысы – бул коркунучтар эмес, негизгиси өзүңдү кандай алып жүрүшүң керек, эгер күтүүсүздөн болчу кырсыктан.

Бакыт: Анда эмне кылабыз? Биз кантип ушуга үйрөнүшүбүз керек?

Мээримдин чоң энеси: - А силер Адыл байкенеерге барып, андан сурагыла. Ал биздин айылдын сактоочулар дружинасынын (кошунунун) курамында, менимче ал ар кандай коркунучтар туурасында абдан көп билсе керектир.

Мээрим: Биз анда барып келели. Рахмат чоң апа!

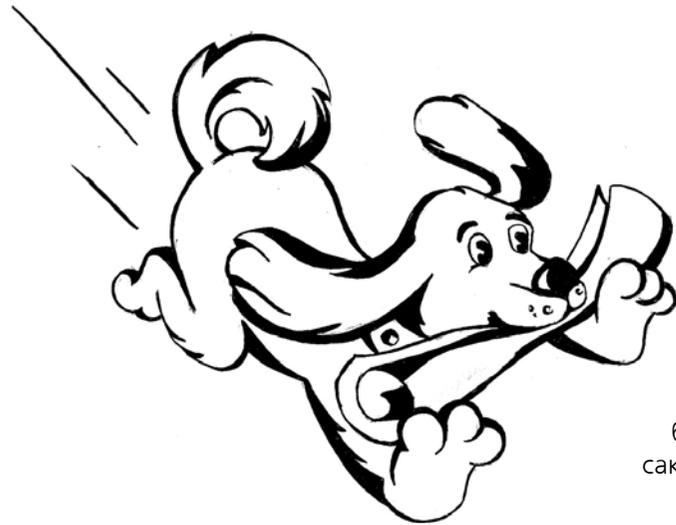
- 2 -

Бакыт: Адыл байке, саламатсызбы! Ой-ой, бул эмнеси? Чын эле Тайбас ушунча чоңоо түштүбү?

Сактоочу: Балдар, саламатсыңарбы? Силерда чоңоо түшүпсүңөр. Көптөн бери көрүнбөй жүрдүңөр эле.

Мээрим: Окуу башталып калып. Мына эми биз сизге келдик, кенеш сурайлы деп.

Бакыт: Ар кандай коркунучтан кантип сактанса болот, себеби биз алар менен күнсайын бет келишип жүрөсүз да.

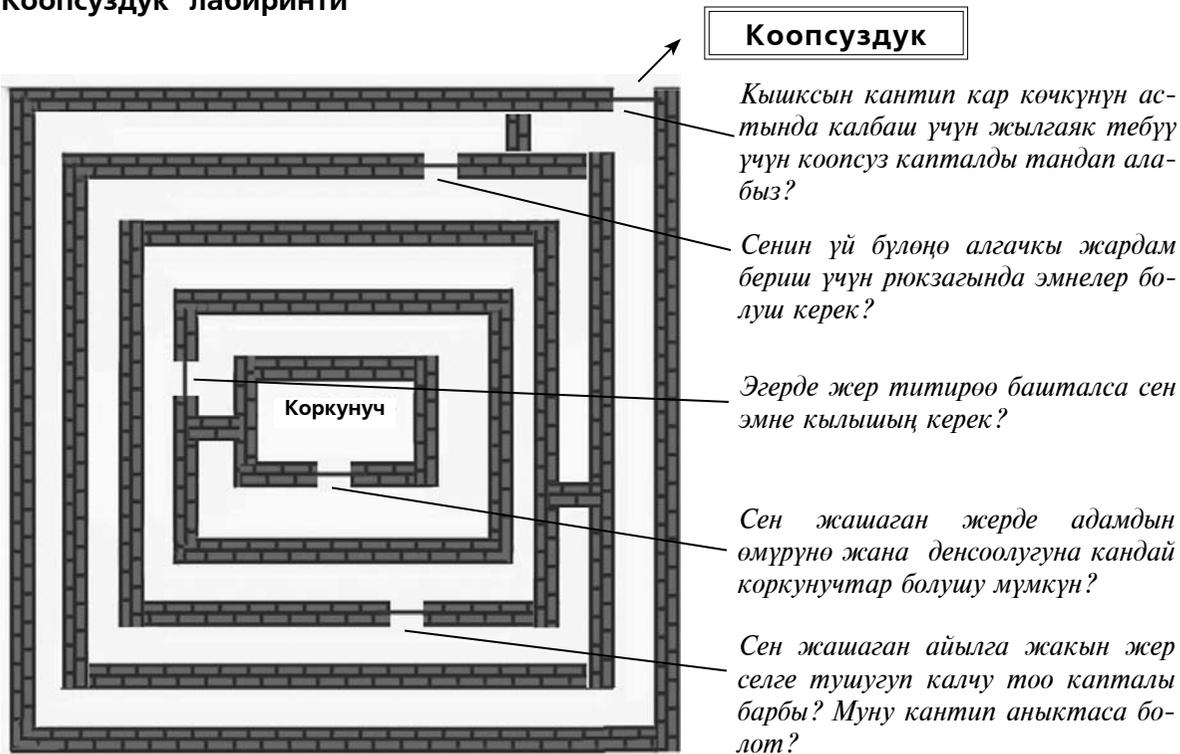

Сактоочу: Мен алар туурасында билемин. Мен айтып берүүдөн мурда силер менен оюн өткөрүүнү сунуш кыламын, өзүңөр да ойлонгонго кириптер болосунар. Жаш сактоочуларды окутуп жатканда мен аларга «коркунучтар лабиринтин» көргөзөмүн. Мен ошону азыр силерге көргөзөм.

Күтүүсүз кырсыктарга жана сырларга толгон лабиринттин борборунда турабыз. Мында биз коопсуз жерге барыш үчүн лабиринттин беш дарбазасынан өтүшүбүз керек. Ал эми дарбазаларды ачуу үчүн беш суроого жооп табышыбыз керек. Ар бир дарбазанын өзүнчө суроосу бар. Лабиринттен өтүү менен биз өз өмүрүбүздү бир кыйла коопсуз кылганга үйрөнөбүз да, башкаларга да жардам берип, өмүрдүн нака сактоочуларынан болуп калабыз. Азыр лабиринтти карайлы да, андан чыгып кеткенде аракет жасайлы.

Коопсуздук лабиринти

Мээрим: Ээ-э... муну аралап чыгып кетиш жөнөкөй иш эмес турбайбы?!

Бакыт: Биз бул суроолорго жооп таба алчудай эмеспиз, алардын өтө маанилүү экендигин сезип турсак да. Мисалы жер титирөө башталды дейли, а биз эмне кылаарыбызды билбейбиз.

Сактоочу: Мен бул лабиринтти көргөзгөн жокмун. Бүгүнкү күндө өзгөчө кырдаал учурунда өзүн кандай алып жүрүш керек экендиги жеке эле сактоочуга таандык бөлбөстөн, муну ар бир адам билүүгө тийиш.

Мээрим: Кайсы, кайсы кырдаал?

Сактоочу:

Өзгөчө кырдалдар – бул качан гана белгилүү бир жерде адамдардын нормалдуу турмушу бузулуп алардын өмүрү жана денсоолугу коркунучка кептелип, чарбага жана жаратылыш чөйрөсүнө зыян келтирсе. Мындай кырдалга заводдогу авария, эпидемия (жугуштуу оорунун таралып кетиши), же болбосо табигый кырсыктар тушуктурат.

Бакыт: Табигый дегени эмнеси?

Сактоочу: Табигый кырсыктар – адам үчүн жаратылыштын коркунучтуу кырсыктары. Аларга жер титирөөлөр, суу каптоолор, сел агымдары, жер көчкүлөр, кар күрткүлөрү, жанар тоолордун атырылышы, урап түшүүлөр, кургакчылык, ураган шамалы, бороон жана башкалар кирет. Ушуга окшогон кырсыка токойдогу өрт дагы кирет.

Мээрим: Эми түшүнүктүү болду. Анда ушулардын бардыгы негизги коркунучтар турбайбы. Бүгүн бизге чоң энем башкалар жөнүндө айтты: электр тогу машиналар.

Сактоочу: Сенин чоң энең абдан туура айткан. Баардыгын билгинер келеби? Кана эмесе стол үстүндөгү оюнду алып келчи.

Бакыт: Оюндубу? Биз эмне ойнойбузбу?

Сактоочу: Эмне үчүн жок! Бул менин оюм «Адамдардын өмүрүндөгү коркунучтар» деп аталып ал силерге Адам өмүрүндө кайсы коркунучтар өтө маанилүү экендигин көргөзөт.

Мээрим: Ушундай дүйнөдө кантип жашагын келет туш тарабындын баары эле коркунуч болуп жатса.

Сактоочу: Силер биринчи кадамды баштадыңар. Башкысы-баштадыңбы — таштаба. Ушул туурасында гана ойлон. Ошондо керектүү чечимге келесин. Ушундай бир формула бар. Ал «коопсуздуктун формуласы» деп аталат.

Мээрим: Кайрадан формулалар, цифралар, биз азыр каникулда жүрөбүз, математика сабагында эмеспиз да.

Сактоочу: Бул математикалык формула эмес, ал өзүң алып жүрүүнүн формуласы. Формула мындайча аталат» «Көрө билүү, коркунучту азайтуу, аракеттенүү».

Мээрим: Мм, кызыктуу формула экен. Бирок аны күн сайын колдоно билүүгө кантип үйрөнөбүз? Бул кыйла татаал го, жадатмадыр.

Бакыт: Ой, карасаңар Болот аке.

Эколог: Саламатсыңарбы балдар! Мен бул жерде Мээримден угуп олтурам, себеби, коопсуздук формуласын колдоно билүү жадатма болуп кетпесин деген сыяктуу. Ошондуктан кыя өтө бербей кайрылганым ошондон. Мен сени менен макул эмесмин. Эсептөө иштерин жон салдыга, же тобокелдике салуудан адам өмүрү көз каранды болот.

Мээрим: Сиз да сактоочулардын бири болосузбу?

Эколог: Жок, мен башканын үстүнөн иштейм, ал эми сактап же куткарып калуунун зарылдыгы азыраак болсундугун эске алабыз. Мен өзүм үйрөнгөнгө аракет кыламын, башкаларды кошо үйрөтүү менен тобокелге салгандык азыраак болгондугун тилеймин.

Бакыт: Тобокелге салгандык (тобокелчилик) деген эмне?

Коопсуздуктун формуласы

Көрө билүү:

Коркунучту көрө билүү үчүн жакшылап ойлонуп, кандай билишибиз керек - силердин мүлкүңөргө, ден-соолугуңарга жана өмүрүңөргө кандай коркунуч туулуп жаткандыгы туурасында.

Коркунучтан кутулуп кетүүнүн амалы-кырдаалды баалай билүүгө үйрөнүү. Өзүнүн күчүн ашкере баалап, өмүрүн тобокелге салгандын ордуна, коркунучтан чыгып кетүүнүн ыңгайы болсо ушуну пайдаланган оңдүү болот.

Коркунучтуу азайтууга болот, эгерде:

Көзөмөлгө алсак - коркунуч туурасында биле турган болсоң, анда аны байкоого ала баштасан, же болбосо өзүңдүн көзөмөлүнө алсаң. Мисалы, кичинекей балдар көчөдө ойноп жатканда аларга көңүл коюп байкоо салып турсан, көптөгөн ар кандай кырсыкты алдын алгандык болот.

Өзгөртүү - өзүңөрдүн начар (алсыз) жактарыңарды билип, ошого ылайык чара колдоно билсенер. Мисалы, өзүңөрдүн денеңерди чындаганды жакшыртып, спорт менен машыгып, коомдук жерлерде зирек болушуңар керек. Коркунучка тушуккан учурда өзүңөрдүн аракетинерди көрсөтө билүү (жүрүм-турум адебин сактоо менен). Бул силерге токтоолук менен туура аракет кылганга мүмкүндүк берет.

Кабыл алуу - кээ бир коркунучтарды, мисалы, жер титирөөнү, эч нерсе кыла албайсың. Аларды жон гана кабыл алышыбыз керек. Бул учурда даярдык жана өзүң туура алып жүрө билүү билими-өзүңөрдүн мыкты жардамчыңар

Зарыл болгон учурда аракеттенүү

Эгерде экстремалдык шарттарга тушуккан болсоңор, баардык билимиңерди жана тажырыйбаңарды пайдаланып, чечкиндүү аракеттенгиле.

Эколог:

Тобокелдик - бул коркунуч мүмкүнчүлүгү, натыйжасыздык. Бул негативдүү кубулуш, ал болушу керек. Баардык кыймыл-аракетибизде сөзсүз тобокелдик болот. Адам өзүнө машина сатып алып, аралыкты тез эле арбытам дейт, а бирок авариянын катышуучусу болуп каларың тобокелге салып жатат.

Мээрим: Көрсө, тобокелчиликтер боло берет турбайбы.

Эколог: Тобокелчиликтер алар алдыда боло турган иштер. Эгерде адамдар бир нерселерди туура эмес баштаса, алардын келип чыгышы ыктымал. Мисалга, белгилүү жомоктордун каармандарын алып көрөлү, алар өздөрүн кандай алып жүрүшөт экен? Бирөөлөрдү өздөрүнүн кылган аракеттери менен тобокелчиликти көбөйтүп алышат да, алардын артынан башка кырсыктарды ээрчитип алышат. Башкалары болсо тобокелчиликти көрө билишип, коркунучту азайтууга аракеттенишет. Мисалга алсак, «Бака падыша айым» деген жомокто падыша уулу Иван жөн эле жерден баканын терисин өрттөп жиберет, жыйынтыгында эмне болду?

Бакыт: Аа-аа, мен эстедим! Падышанын кызы Василисаны өлбөс Кауей алып кетет. Иван колунан эчтеке келбей аны куткаруу үчүн ага канча жерди басып өтүүгө, канча падышалыкта, канча мамлекетте болууга туура келет.

Мээрим: Эгерде ал туура ойлонуп иш кылса, Василисадан сураса, көптөгөн кырсыктардан кутулуп кетишмек болчу.

Эколог: Мындайча айтканда, жомокка, бироканда кыйыткан бир нерсе жатпайбы. Бул биздин азаматтарыбыз үчүн сабак. Кана эмесе, мен силерге тобокелге салуучулукка байланышкан жомок-табышмактардан айтып берейин, каалайсыңарбы?

Мээрим, Бакыт: Ооба, абдан каалайбыз!

Эколог: Анда бул мисалдарды окугула да айтып бергиле. Каармандар өздөрүн кандай алып жүрүшөт? Алардын жасаган аракеттери туурабы, жете туура эмеспи? Алардын арасынан кимиси тобокелчиликти көрө билди, кимиси көрө алган жок?

1-мисал. «Үч торопой» жомогу. Торопойлор өздөрүнүн үйлөрүн куруп жатышканда кайсы негизги тобокелчиликти эске алышы керек эле? Кайсы торопой муну билди, кайсынысы билген жок. Бул жомоктун кийинки окуяларына кандай таасир этти.

2-мисал. «Кендир үй» жомогу. Коон өзүңө кендирден үй курса, түлкү өз үйүн муздан тургузду. Коон кайсы тобокелчиликти эске алды, ал эми түлкү эске алган жок? Коон качан үйүнө түлкүнү киргизгенде кайсы тобокелчиликти эсине албады?

3-мисал. «Карышкыр жана жети улак» жомогу. Эчки кайсы тобокелдикти эске алып, кайсынысын эсине алган жок (улактарын үйүнө калтырганда)? Мындай абалдан чыгып кетүүгө болот беле?

4-мисал. «Кызыл шапкечен» жомогу Кызыл шапкечен кыздын апасы кызын токой аркылуу чоң эңесине жөнөтүп жатканда кайсы тобокелдикти эске алды. Кызыл шапкечен кыз өзүнүн пландары жөнүндө бейтааныш айбанга айтып берип, кайсы тобокелчиликти эсине албады. Бул эмнеге алып келди?

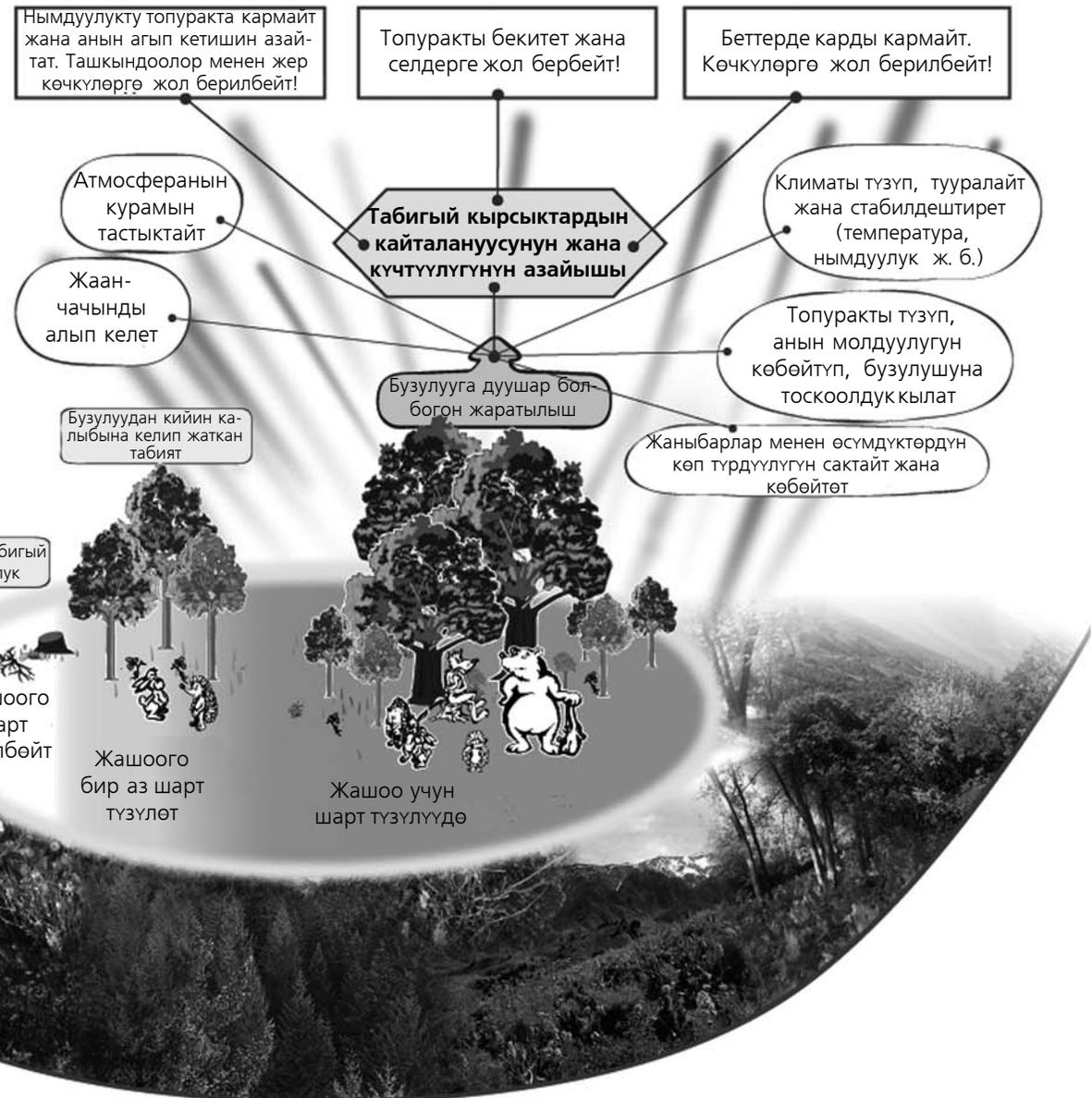
5-мисал. И. Крыловдун «Кумурска жана ийнелик» тамсили. Ийнелик кандай тобокелдикке баратканын билип, эмне үчүн камылга көрө албады?

Бакыт: Мага аябай жакты. Көрсө, жомоктор дагы бир нерселерди айтып берет турбайбы. Мен ойлочумун, жомоктор бөбөктөр үчүн эле экен деп. Мээрим экөөбүз ал курагыбыздан өтүп, чоңоюп калган турбайбызбы.

Эколог: Жомокто гана эмес, турмушта да ушундайлар болот. Менин китебимдеги бул сүрөттү карагылачы. Сүрөт эмнени көргөзүп турат? Эгерде адам жаратылышты бузса (талкаласа), анда өзү артынан табигый кырсыкты ээрчите келет. Таза жана бузулбаган жаратылыш адамдарды коргойт, аларды ар кандай көптөгөн проблемалардан сактап турат.

Мээрим: Муну кантип өзү кылат.

Эколог: Иштин көзү мында, биздин планетада жашоо жаратылыш аркылуу түзүлөт да, аны менен кармалып турат. Таза (денсоолуктагы деп түшүнөлү) жана бузулбаган табигый жамаат көптөгөн функцияларды аткарат, аларсыз биз бир да күн жашай алмак эмеспиз. Мисалы, алар атмосфералык абаны жөнгө салат, аны менен биз дем алып жатканыбызды билесинер. Күн сайын экосистема абага кычкылтектин порцияларын чыгарат, көмүр кычкыл газынын ашыкчаларын жутуп алат. Ошентип, абанын курамы салыштырмалуу туруктуу болгонсуйт. Ошону менен ал жер шарындагы адамзаттын, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн жашоосу үчүн өтө керек болуп эсептелинет.

Бакыт: Мына ушундай экен да! Мындан башка таза (денсоолуктагы) жаратылыш дагы эмнелерди кыла алат?

Эколог: Мына бул сүрөтү карагыла. Сууну тазалайт, топуракты пайда кылат, керекболсо климатты жумшартат ж.б.

Мээрим: Бу жерде табигый кырсыктардын кандай тиешеси бар? Ал эми жаратылыш алардан бизди кантип сактайт?

Эколог: Ооба бир гана таза (денсоолуктагы) жаратылыш биздин жашообуз үчүн шарттарды түзүп, бизди ар кандай кырсыктан сактай алат. Бузулган, алсызданган, чачарлаган жаратылышта булардытолуктүрдө аткарганда “чама чаркы жетпейт”. Ал эми “ооруга чалдыккан”, адамдын аракетинен улам талкаланууга тушуккан жаратылыштын өзү кырсык менен коркунучтун булагы болуп калышы мүмкүн. Мисалы, эгерде биз бүгүн эле айлыбызга жакын токойду кырка баштасак, ал улам улантыла берсе, акырындык менен биздин айылдагы жашоо кыйынчылыкка түшө баштайт. Токойсуз биздин дарыя соолуй баштайт. Токойлор «түрүү насостор» алар атмосфералык абадан нымды тартып, аны жерге топтойт. Тоонун капталдары бузула баштайт, себеби, токойдогу өсүмдүктөр тамырлары менен ар кандай таштарды шагылдарды, топуракты, чопону, кумду ж.б. кармап турат. Жашоонун белгилери жок тоо капталдары биз үчүн коркунуч туудуруп, мунун кесепетинен орун которуштурууга туура келет. Каалагандай кыркып, чоң бүлүк салынган токойду кайра калыбына келтирүү онойго турбай, бул үчүн өтө көп убакыт талап кылынат.

Бакыт: Мен өзүмө элестете алмак эмесмин, көрсө ойлонулбай жасалган ар бир кадамыбыз келечекте ар кандай кесепетти алып келет турбайбы. Жаратылыш бизди бөөдө кырсыктардан кантип сактап жаткандыгы тураасында көбүрөөк билишибиз керек экен. Дагы бир милдетибиз айлыбыздын аймагынын жаратылышы кандай корголуп жаткандыгын билүүдө турат.

Мээрим: Сизге рахмат! Биз бүгүн маанилүү жана зарыл нерселер туурасында билдик. Тобокелге салуулук, өзгөчө кырдаалдар жана табыгый кырсыктар туурасында кеңири түшүнүк алдык.

Бакыт: Жаратылыш бизди сактай турганын. Мындан тышкары коопсуздук формуласын кандайча колодоно билүү керектигин.

Сактоочу: Кайрадан силерди көрсөм деген ойдомун. Мага каникул учурунда дагы келип кеткиле.

Эколог: Мен дагы жан дилим менен силерге кошуламын, эмне билсем, ошонун баарын айтып беремин. Кайрадан жолугушканга чейин саламатта болгула.

Экинчи тарых

Мында биздин каармандарыбыз коопсуздук эрежелерин сактаган учурда кыш дагы жагымдуу эскерүүлөрдү калтыларына ишеништи

- 1 -

Мээрим: Бакыт саламатсыңбы, мына ошентип кышкы каникул да келди, мен сенин келгениңе кубанып турамын.

Бакыт: Ооба, мен дагы кусаланып кеттим.

Мээрим: Бул жылы бизди кыш алчуудай көрүнбөйт. Түнкүсүн суук катуу болуп, чыкыроонго айланууда. Көлмөлөрдүн баардыгы тоңду. Жүрү дарыяга баралы аякта ушундай сулуулуктурат. Дарактардын баары кар жамынган учуру, дарыянын өзү тим эле хрустал болуп калгандай.

Мээримдин чоң энеси:

Силер каякка жөнөгөнү калдынар? Кышкысын дарыяда опурталдуу болот. Тынчырак корунгөнү менен муз астында күчтүү агым бар. Дегинкиси, кышкысын кыйла этият болуш керек.

Бакыт: Мен көрүп турам, коркунуч туурасында биздин тарыхыбыз уланганы турат.

Мээрим: Анда бүгүн Адыл байкенин үйүнө коноко барбайлыбы? Кышкысын кандай коркунучтар боло тургандыгын билип алалы.

Сактоочу: Балдар, силерди кайрадан көргөнүмө кубанамын. Бул жолу эмне менен алектенебиз?

Мээрим: Кыш мезгилинде тобокелге салуучулук боло тургандыгын көбүрөөк билип аласакпы дейбиз?

Бакыт: Ооба тобокелдикдеген эмне экени бизге белгилүү.

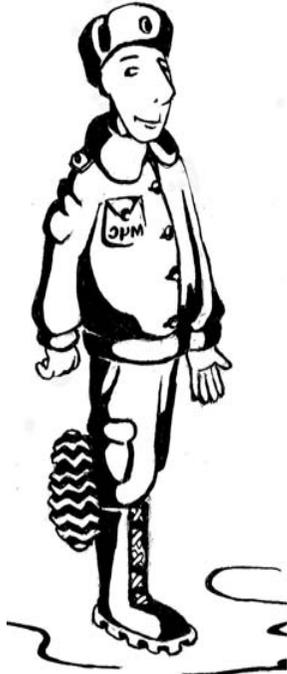
Сактоочу: Анда эмесе, көрө билүү, коркунучтуу азайтуу, аракеттенүү деген коопсуздук формуласын эске түшүрөлү. Ошого жараша травма алуу мүмкүнчүлүгүн төмөндөтө алабыз. Адегенде айланабызга көз чаптыралы, төмөнкү температуурада эмне боло тургандыгын байкап көрөлү.

Мээрим: Суукболот, демекүшүйсүн.

Сактоочу: Мунуң туура. Мында эң башкысы – төмөнкү температурада суу тонот. Ал суюк абалдан катуу абалга өтөт. Ушул себептен жамгырдын ордуна кар жаап, жол үстүндөгү чалчыктын ордуна тонголок (тайгалак) пайда болот.

Бут кийимди кышка даярдайлы

Кышкы бут кийим жылуу жана ыңгайлуу болушу керек. өзгөчө көңүлдү анын таманына бөлөбүз. Таман сыйгалак жерде туруктуу болуусу зарыл. Тамандын бети тегиз келген бут кийимге караганда, таманынын бети быдырлакей болгон бут кийим кыйла туруктуу болот. өтө катуу резина тамандын быдырлакейи сыйгалак жерде (муз үстүндө) туруксуз кылат. Эгерде таман муз үстүндө тынымсыз сыйгалак берсе, металл такача кактырып алган жакшы (муну силерге өтүкчү жасап берет), ал эми кургак таманга лейкопластырь жабыштырып алгыла, же болбосо таманды кумдак кагаз (наждак) менен сүргөн жакшы.

Бакыт: Ооба, бул кандай сонун, биз мектептин тротуарын бойлото жылгаяк тебүүчү аянтча (каток) жасадык. Күүлөнүп келесин, да, анан жылгаяк тээп кетесин. Ушундай бир жылгаяк аянтчасын жасагың келет: үйдүн жанынан күүлөнүп алсаң, анан токтобостон мектепти көздөй жылгаяктээп келсең.

Мээрим: Бул силер үчүн көңүлдүү болор. А биз мектепке чейин жөндөп басалбай жатабыз. Менин курбум жакында мектептин жанынан катуу жыгылды.

Сактоочу: Ооба, мектепте жылгаяк аянтчасы болсо көңүлдүү болосунар. Мен да окуучу болуп жүргөнүмдө, жылгаяк тепкенди жакшы көрчүмүн. Мында эң негизгиси кайсы? Ошол жылгаяк аянтчасы ары-бери өткөн адамдарга жолтоо бөлбөсүн.

Мээрим: Ооба, ооба. Биздин мектепте балдар кире бериштеги тепкичтин маңдайына жылгаяк аянтчасын жасашты. Эми биринчи класстын окуучулары, улгайган мугалимдердин ал жерден өтүшү кыйындап калды. Ал эми канча адам ошол жерден жыгылышып, денелерин көгала кылып алышты.

Сактоочу: Ооба, статистикалык маалымат боюнча кышында адамдар ооруканага көбүрөөк түшө баштайт. Алар негизинен сыныкжана көгала болгондон жапа чеккендер болуп саналат. Автомобиль жолу да кооптуу болуп калат. Дайым эле анын бетине кум чачыла бербейт.

Бакыт: Шаарда кышыксын көчөнү кесип өтүү да кооптуу болуп баратат. Ал өтө сыйгалак болуп кетти, көчө толтура авто машина.

Сактоочу: Көчөдө, жолдо жана башка жерлердеги кокустуктар-бул тобокелчиликти эске албагандыктын натыйжасы. Машиналар жай жүрүп келатат, бизге көчөнү кесип өтсөкболот дегендей сезилет. Бирок, биз мында бир нерсени эсибизге салганыбыз жөндүү: тайгалак жерде айдоочуга машинаны башкаруу таталыраак, автомобилдин тормоздошу эки эсеге көбөйөт.

Мээрим: Кышкысын жолдордун баардыгы ушундай тайгалак болсо, эмне кылышыбыз керек? Колубузга кум толтурулган чака алып, көчөнүн баарына сээп чыгышыбыз керекпи?

Сактоочу: Бул жолтоо деле болбойт. Мисалы, өзүңөрдүн үйдүн короосуна, же болбосо мектептин жанындагы участка кум сээп койсоңор, ушуну менен өзүңөрдөн жана жакындарыңардан кооптуу учурду алыстатасыңар. Бирок, кышкысын бут кийимди туура тандоо да маанилүү роль ойнойт. Бут кийимдин таманы эпсиз катуу болбошу керек, ал эми спорттукбут кийим деле абалдан чыгып кетүүнүн мыкты деле варианты эмес.

Бакыт: Мага чоң атам кирзи өтүгүн белек кылды эле. Мына кийип жүргөнүм ошол өтүк. Каалагандай кете бересиң, эч кандай муз сага коркунуч алып келбейт.

Сактоочу: Кышкысын дайыма эле бут астын карап жүрө берген болбойт, эсинерде болсун: жогору жакты карап, чатырга көз сала жүрүш керек. Үйлөрдүн чатырынан жана суу агып түшүүчү трубалардан ар кандай өлчөмдөгү салаңдап турган муз жөө жүргөн адамдар үчүн чоң коркунуч алып келиши ыктымал. Бул өзүңөрдүн коопсуз маршрутту иштеп чыкканыңар эп болот. Баарынан да кооптуу жерлерди эске алып, өзүңөрдүн маршрутунарды ошого ылайыкташтырыш керек (көчө, жол, тротуар ж.б). Кышында бир жакка чыкканыңарда колуңарга сумка алгандын ордуна, рюкзакасынып алсаңар, ал тең салмактуулука көмөкчү болуп, кокус жыгылып кетсеңер (чалканардан), ал жаздыктын милдетин аткарып калат.

Мээрим: Тайгалак жерлердин баарынан жөн эле өтүп кете албайсың да, мунун кошумча аргасы барбы?

Сактоочу: Муз менен капталган баардык участкату өтүү онойго турбайт, ошондуктан кыймылды жайлатып, лыжа тепкен адамдын кыймылына окшотуп басып өтсөнөр болот. Ошондо тизенер бир аз бүгүлгөн абалда болот, бул силерге туруктуулукту камсыз кылат.

Мээрим: Муздун үстү менен басып өткөндү көрсөтүңүзчү, басканга караганда, көргөн жакшы эмеспи.

Сактоочу: Болуптур, жакшы болот. Анда сен Мээрим муздун үстү менен басасың, Бакыт сенин колундан алып, жөлөк болуп турат.

Бакыт: Кээде мындай да болуп кетет эмеспи: тайгаланбай эле бараткандай болосуң, анан кантип жыгылганыңызды билбей каласың.

Сактоочу: Негизгиси жыгылганды да билиш керек. Эгерде тайгаланып кетсеңер, биринчи кезекте жыйнактуу (өзүн-өзү кармай билүү) болуу зарылдыгы. Колуңарда көңтөргөн буюмду сактап калайын деп ойлобой, мүмкүн болушунча капталыңардан жыгылганга аракет кылсаңар, травма алганга чалдыкпайсыңар, же болбосо тобокелчилик азыраак болот. Эгерде кокусунан травма алып калсаңар, өзүңөргө жардам чакыргыла жана жакын жердеги медициналык пунктка кайрылгыла. Эгерде кырсык сенин жолдошторун жана тааныштарың менен байланышкан болсо, аларга алгачкы жардам көрсөткүн. Муну кандайча аткарыш керек экендигин бизге айылдык доктор атанган Солукбек байке айтып берет.

Далысы менен туура эмес жыгылуу. Бул коркунучтуу жана денени ооруксунтат. Ушундай абалдан ордунан түрүү кыйыныраак болот

Кышында автомобиль жолдорундагы этияттык кылуу – эң негизги милдеттин бири

Ийинге таянып капталы менен (ыптасы менен) жыгылуу – туура жыгылгандык

- 2 -

Айылдык доктор: Саламатсыңарбы балдар, мен силерге эмнелерди билсем, ошонун баарын жан дилим менен айтып беремин. Алгачкы жардамды берүүдөгү эң негизгиси – чондорду чакыруу керек, бирокмындай мүмкүнчүлүк болбосо, анда өз алдынча жардам көрсөтүү керек. Эмесе, ишке киришели. Алдын ала мен силерге айтып коёюн, травмалар төмөнкүдөй топко бөлүнөт:

- сыныктар;
- көгөргөн жерлер, тытындылар, сүрдүгүүлөр;
- чыгып кетүүлөр;
- созулуп (чоюлуп, үзүлүп) калуу.

Ар кандай травма учурунда кандай иш чаралар болорун эсиңерге алгыла:

1. Тынч абал – ооруксунуну козгоочу кыймылдан четте болуу. Жапа чеккен адамга ыңгайлуу жайгашуусуна (жатышына) жардам берүү. Сынык жана омуртканын травмасы боюнча күмөндүүлүк (шектенүү) жүйөлүү боло турган болсо, анда ал кандай абалда жатса, ошондой эле абалда калтыруу керек.
2. Дененин жабыркаган бөлүгүнө кыймылсыздыкты камсыз кылуу. Негизги жардам келгенче силер дененин жабыркаган жерин аныктап (кийимдин, рюкзактын ж.б. жардамы менен), мүмкүнчүлүк болсо шакшаккоюу керек.
3. Муздак басуу – ар кандай травма (чорт сынгандан башкасына) учурунда, ал аныкталган жерге муздак нерсе (кар, муз) басуу керек. Муздак басардын алдында карды, же музду полиэтилен баштыкчага салуу керек.
4. Дененин жабыркаган бөлүгүнүн көтөрүнкү абалда болушу – жабырлануучуну, же болбосо жабыркаган жерди көтөрүнкү абалга алып келүү кандын ага беришин токтотот, же болбосо аны азайтат, шишип баштаган жердин өлчөмү кошо азаят. Мүмкүн болушунча жабыркаган жердин жүрөктүн деңгээлине жогору болушуна аракет кылгыла. Эгерде сыныкка болгон шектенүү, же күмөн саноого малынып турсанар, анда ошол колду (бутту) көтөрүнкү абалга алып келбегиле.

Эсиңерде болсун, эң башкысы – канчалык врачка (дарыгерге) тезинен кайрылуу керек экендиги.

Сынган учурда шак-шак коюу*

ШАКШАКТЫ КОЛГО КОЮУ

КОЛДУН ЭКИ ҮЧҮ-НАН КАРМОО:
колду травманын жогору жана төмөн жагынан кармоо;
манжаларды текшер, алар жылуу болуп турушу керек;
мүмкүн болсо аярап билерик менен шакектерди чечип салуу керек

КАТУУ ШАКШАКТЫ КОЮУ:
- шакшакты (төшөндүсү барын) жабыркаган жердин астына коюу;
- жабыркаган адамдын алаканына жумшак нерсени койгула, ал колдун табигый абалда турушуна жардам берет

ШАКШАКТЫ БЕКИТҮҮ:
- манжалардагы кандын айланышын текшергиле (алар жылуу бойдон турушу керек);
- шакшак тыгыз жайгашып, аны байлаганда өтө катуу танганга болбойт;
- шинаны жаракат алган жерден жогору жана төмөн жагынан бекитип коюш керек

ШАКШАКТЫ БУТКА КОЮУ

БАЙЛАЙ ТУРГАН МАТЕРИАЛДАРДЫ ЖАБЫРКАГАН АДАМДЫН БУТУНУН АСТЫНА КОЙГУЛА
- төрт байлагычты жабыркагандын бутунун астына киргизгиле;
- байлагычты травманын астына жайгаштырбагыла

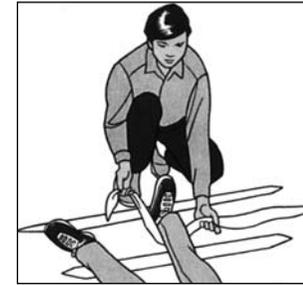

ТҮРМӨКТӨЛГӨН ОДЕАЛДЫ ЭКИ БУТТУН ОРТУСУНА КОЙГУЛА, СОО БУТТУ ЖАБЫРКАГАН БУТКА ЖАКЫНДАТКЫЛА

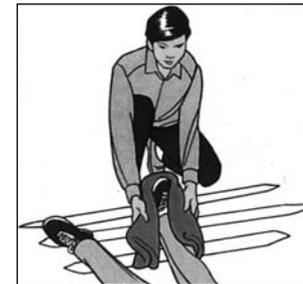

ТАНУУ ҮЧҮН БАЙЛАГЫЧ МАТЕРИАЛДАРДЫН УЧТАРЫН БАЙЛАП, ЧЕЧҮҮГӨ ЫҢГАЙЛАШТЫРЫП КОЙГУЛА
- байлагычтар тыгыз байланганын текшергиле, аны катуу байлаганга болбойт (байлагычтын астынан бир манжа эркин өтүшү керек)

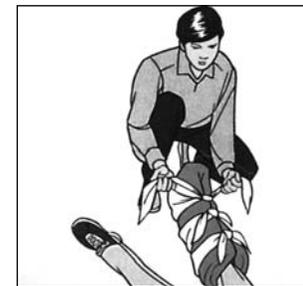
ШАКШАКТЫ ШЫЙРАККА (КЫР СӨӨК) КОЮУ

ШАКШАКТЫ КОЙГУЛА
- жабыркаган адамдын бут кийимин, байпагын чечпегиле;
- үч байлагычты койгула: бирөөсүн тамандан, экөөсүн балтырдын астынан (кыр сөөктүн астынан) койгула

АКЫРЫНДЫК МЕНЕН ОДЕАЛДЫ (ЖАЗДЫКТЫ) ШЫЙРАК МЕНЕН ТАМАН АЙЛАНАСЫНА ОРОГУЛА

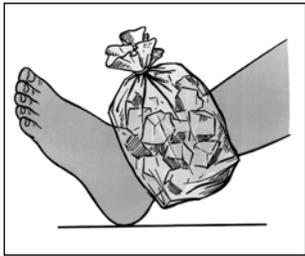
ШАКШАКТЫ БАЙЛАГЫЧТАР МЕНЕН БЕКЕМИРЭЭК БАЙЛАГЫЛА.
- одеалды же жаздыкты шыйрактын айланасын эки байлагыч менен бекемирээк байлагыла;
- тамандын айланасындагы байлагыла;
- байланган жерде бир манжа өткүдөй болсун

* Первая помощь. Российское общество Красного Креста. - М., 1997.

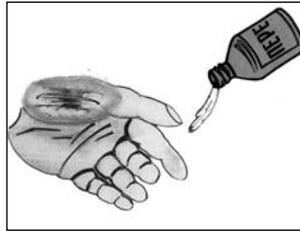
Кол-бут травмага чапдыккандыгы алгачкы жардам

Чыгып кетүү байлагычтарды созуу же бошондотуу*

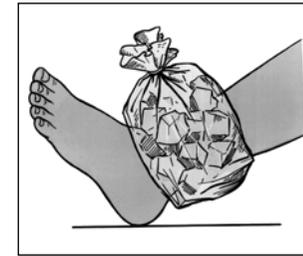
Ооруксунууну жана шишигендикти азайтуу үчүн муздак нерсе баскыла

Сүрүлгөн, сыйрылган жерлер

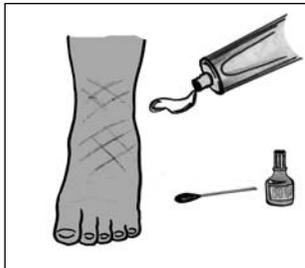

Жаратты суутектин кош кычкылы менен чайкагыла.

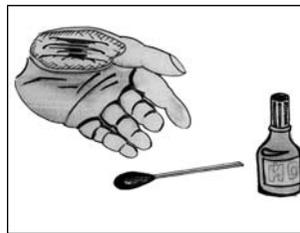
Урунган (урунду) жерлер

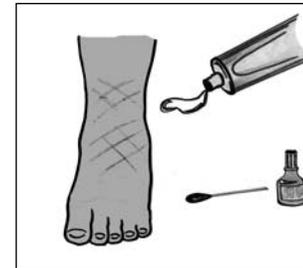
Урунган жерлерге ооруксунууну жана шишип кетүүнү азайтуу үчүн муздак нерсе баскыла.

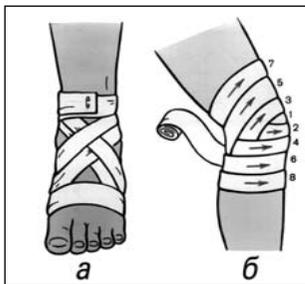
Муундарга траквизинди сыйпап же болбосо йод эритмесин чакмак кылып сүйкөп анан врачка (дарыгерге) кайрылуу керек.

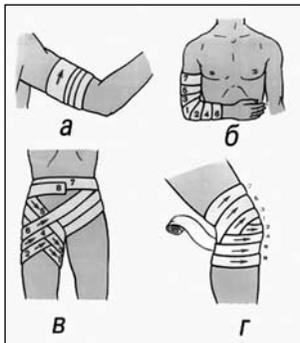
Кан тамырларды өз алдыңарча түздөгөнгө, силккенге жана чочутуп кармалаганга эч качан жол бербегиле. Жараттын үстүнө жашыл дары, же спирт сыйпап, анын айланасына шишикти басаңдатуу үчүн йод сыйпагыла.

Урунган жерге траксевазин сыйпап, йодду чакмакча кылып сүртүү (тартуу) керек.

Кол - бутту (муун болгон жерлерди) эластик бинти менен бекемдеп байлоо (мында тасма түрүндөгү материалды пайдаланса да болот), жабыркаган адамга тынч абалды түзүү.

Жаратты бинт, же таза материал менен ороп таштагыла

Катуураак урунган (жыгылган) учурда врачка кайрылып, рентгенден отүү керек.

* Сооктордү же муундарды кармоого жана аларды мурдагы ордуна коюуга аракеттенбеш керек

Жабыркаган адамды транспорттоо*

Жабыркаган адамды туура транспорттоо абдан маанилүү. Аны ордунан козголтуу абдан коркунуч болуп турганда кана болбосо, тез жардамдын адистери келмейнче күтүү зарыл, себеби белине же жүлүнө куч келип калышы мумкун.

Жабыркаган адамды жылдырууда төмөнкү нерселерге көңүл бургула:

- өзүнөргө ишеншенер канна жабыркаган адамды ордунан жырдырсанар болот;
- ордунан козгоп көтөргөндө, күчтү белге эмес бутка келтиргиле;
- шашпай басыңыздар;
- колдон келсе алдынарды карап баскыла;
- басып бараткан жагынарды көз алдынардан чыгарбагыла.

Жабыркаган адамды бир кишинин күчү менен ордунан жылдыруу

Көтөрүүгө ылайыкташылган «кулпу»

Жабыркаган адамды эжөөлөп жеткирүү

Отургучтун жардамы менен көтөрүү

Жуурканды пайдаланып көтөрүү

* «Өзгөчө кырдаалдагы алгачкы жардам» Кыргыз Республикасынын Улуттук Кызыл Ай коому. - Б., 2006.

-3-

Мээрим: Кыш мезилинде дагы кандай тобокелчиликтер болушу керек?

Сактоочу: Кар көчкүсүн унутуп калууга болбойт

Мээрим: Эмне дейсиз?

Сактоочу: Кар көчкү кулап түшкөн жарга окшоп турат, ал оордук күчүнүн аракети астында кардын массасы кыймылга келет да, тоонун капталынан күп этип төмөн түшөт.

Кар көчкүнүн үч түрү бар:

1. Жаңы жааган кардан (кар жаап жаткан учурда, же андан кийин) пайда болгон көчкү.
2. Кар тилкесинин катмарларынын сынышы менен байланышкан көчкү
3. Кардын эришинен пайда болгон көчкү.

Кар көчкүлөрү тоолордун карлуу капталдарынан жүрөт да, адам өмүрүнө жана чарбачылыкка коркунуч туудуруп, бир топ зыян алып келет. Кар көчкүнүн ылдамдыгы секундасына 25 тен 75 метрге чейин аралыкты түзөт.

Мээрим: Оо укмуш экен го! Ушундай шарттагы учурда сактанып калганга болобу?

Сактоочу: Кыйыны кыйын, бирок булар боюнча бир топ баалуу кеңештер бар. Эгерде көчкү күтүүсүздөн жүрсө, асканын, же чоң даракка далдаларына жашынгыла, жерге жатып, башыңды колуңар менен калкалап, кийим аркылуу дем алгыла. Нымдалышкан көчкүгө тушуккандан этият болгула, ал тезинен тонуп калат. Көчкүдөн башка тарапты карай (каптал менен качкыла).

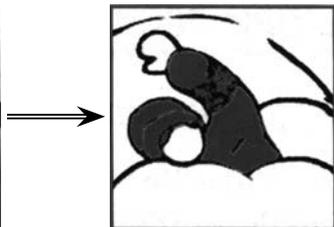
30°

Тоолордун капталдарынын жантайынкылыгы 30°тан жогору болсо, кар көчкүнү жүрүп кетиши коркунучу болот. Үч бурчтук сызгычты пайдаланып, жантаюу бурчун аныктагыла

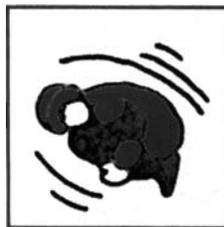
Көчкүнүн астында калган учурдагы аракеттер

Тумчукбаш үчүн оозу мурдуңарды жаап алгыла

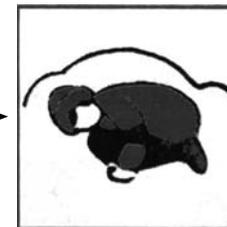
Суунун үстүндө сүзүүгө аракеттенгиле

Агымга киргенде тизеңер менен башыңарды ичинерге тарткыла

Кар көчкү токтогондо тошунор менен бетинердин алдын кардан тазалагыла

Чыгалбасанар күчүнорду сарптабай, уктабаганга аракет кылгыла

Өйдө-төмөн жактарды тактап алып, тез чыгууга аракет кылгыла

Эгерде силерди көчкү өзү менен кошо алып баратса, анда мындай аракет кылгыла:

- Кол-бутунарды кыймылдатып (сууда сүзүп бараткан адам сыяктуу), көчкүнүн үстүндө калганга аракеттенгиле;
- Тумчугуп калбас үчүн оозду жана мурунду сактагыла;
- Көчкү токтогондон кийин бетиңер менен көкүрөктүн алдындагы мейкиндикти бошоткула;
- Жогору жана төмөн жакты аныктап, тезинен чыгууга аракет жасап, карды бут астына келтирип аны таптап, алга жылуу керек;
- Дүрбөлөңгө түшпөй жардам келет деген ишенимде болуу менен;
- Күчтү үнөмдөгүлө кычкылтекти жөн эле текке кетире бербегиле.

Мээрим : Ооба, бул өтө пайдалуу кенештердин бири экен, эсибизге түйүп алышыбыз керектурбайбы.

Бакыт: Карагылачы, Болот аке келатат. Саламатсызбы Болот аке! Сиздин келгениңиз биз үчүн кандай жакшы болду. Айтыңызчы, жаратылыш бизди кар көчкүдөн кантип сактайт?

Эколог: Тоодогу бадалар менен дарактар эң мыкты коргонучтун кызматын аткарат. Өсүмдүктөр тилкеси капталдагы карды кармап турат, ошондуктан көчкү жүрө турган участкакторду бекемдеп турат. Эгерде көчкү түшүп, ал күч алып кетсе, анда аны токой токтото албайт, бирок токой анын үзүлүп тушчу жеринде кармап турат да, болтурбай коюуга себепкер болот.

Сактоочу: Бул көчкүгө каршы коюлган калканга (тосмого) окшоп турат, аларды биз коркунучтуу участкакторго коюп жүрбөйбүзбү.

Эколог: Ооба, бироктирүү калканды-тоо боорунда өскөн токойду эч бир калкан (тосмо) алмаштыра албайт.

Бакыт: Көчкүнүн астында калбаш үчүн кандай кеңеш берер эленер?

Сактоочу: Кар көчкүдөн буйтап өтүүнүн жолу төмөнкү эрежелер менен байланышкан, алар эсинерде болсун:

- тоолордо катуу жааган кардан кийин жантактыгы 300тан ашкан каптал менен басып өтпөгүлө;
- шектүү капталдарды, ишенбей турган участкакторду айланып өткүлө (чогуу эмес жалгыздап);
- катуу жааган кардан кийин көчкү саат 10дон кийин 20га чейин жүрөт (тез-тез түшүү учуру). Күн чыкканга чейинки учур бир кыйла коопсуз болот.
- лыжа менен конькини коопсуз жерлерде (алар чондорго белгилүү болуш керек) тепкиле.

Мээрим: Ооба, кыш мезгилиндеги коопсуздук туурасында канча нерселерди билсе болот экен.

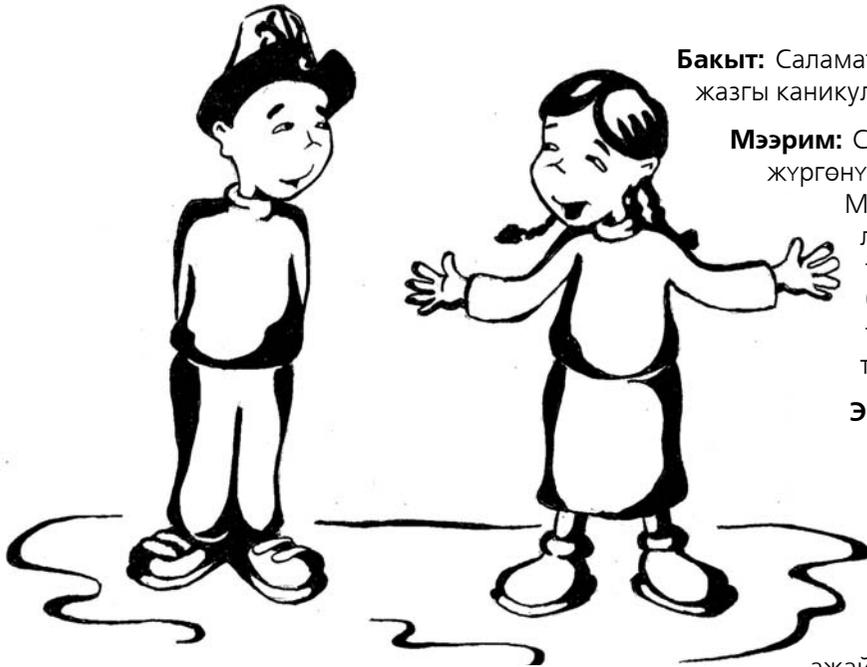
Сактоочу: Эгерде биз коопсуздук эрежелерин сактасак, анда биз жылдын бул мезгилине болгон кубанычыбызга эч нерсе тоскоолдук кыла албайт!

Үчүнчү тарых

**Мында биздин досторубуз жазгы каникулда жолугушат.
Бакытты кабатыр кылчу кабарлар күтүп турат, бирок, Мээрим экөө биригип кызыктуу ачылыш жасашат**

- 1 -

Бакыт: Саламатсыңбы Мээрим, кандай кубанычтуу биз кайрадан жолугуштук. Ушинтип кыш дагы аяктады, жазгы каникул келди. Алдыда акыркы чейрек.

Мээрим: Салам Бакыт. Жаздын жыты келип турат, дале болсо кырларда карлар кете элек. Сен шаарда жүргөнүңдө бул жерде эмне болгонун элестете аласыңбы? Коншу жайгашкан капчыгайдан сел кетти. Мен атам менен бирге барып көрүп келдим. Баягы биз сууга түшүп ойногон кооз капчыгайлуу өзөн эмне блуп калыптыр дебейсинби? Капчыгай ичи толтура ылай, баткак, ар түрдүү таштар, кум, шагылдар, тамыры менен жулунган дарактар. Элестетиш коркунучтуу, эмне болот эле эгер бул кубулуш былтыркы жайда боло турган болсо. Анда канча эс алуучулар, тигилген бөз үйлөр, чатырдан түзүлгөн лагерлер бар эмес беле. Биз да ушундай кырсыкка тушугуп калмакпыз. Бардыгы айтышат, сел агымын болтурбай коюу мүмкүн эмес дешип.

Эколог: Мүмкүнчүлүк бар.

Бакыт: Оой, Болот аке саламатсызбы. Биз сизди көргөнүбүзгө кубанычтуубуз! Мээрим мага коңшу капчыгайдан жүргөн сел жөнүндө айтып, мен анда шаарда болчумун.

Эколог: Ооба, сел баардык тирүү жандар үчүн чоң кырсык (эгерде анын агымында калсаң), адам үчүн да чоң мүшкүлдү алып келет. Ал өз жолунда калганды эч качан аябайт. Көркөмдүү ажайып кооздуктун ордуна киргилденген жана кумсарыңкы тарткан такты

калтырат, анан ошол жер бир нече жылдан кийин гана акырындап өсүмдүктүлкеси менен каптала баштайт. Мендеги компьютердик маалыматтар базасында бул маселелер боюнча эмнелер бар экендигин карап көрөлү. «...Сел – бул ылай-баткакаралашкан көптөгөн тоо тектеринин (кум, чопо, шагыл, таш ж.б.), дарактардын тамырлары жана сөңгөктөрү, курулуштардын сыныктары кошулган агым. Селди жөнөкөй эле прогноздоого мүмкүн эмес. Кыргызстанда 3103 сел коркунучуна тушуга турган дарыя бар. Алардын көпчүлүгү Чүй, Талас, Нарын жана Кара-Дарыянын бассейндеринде, айрымдары Ысык-Көлдө жайгашкан.

Сел үч себеп менен пайда болот:

- нөшөрлөгөн жамгырлар;
- мөңгү көлдөрүнүн жырылып кетиши;
- кар менен мөңгүнүн интенсивдүү (тездеп) эрий башташынан.

Селге өсүмдүктөр дүйнөсүнөн ажырай баштаган (ажыраган) капчыгайлар жана дарыялардын чаттары көбүрөөк тушугат».

Бакыт: Дарыянын жаңындагы капталчы? Ал жыланач болсо да кыйла бекем. Жайкысын биз анда жүгүрдүк, ойнодук, ал урап кеткен жокко.

Эколог: Ооба, ал кургакабалында кыйла бекем экендиги анык, «суу ташты курчутат» деген макалды эстеп көрөлү.

Мээрим: А сиз бизге болгонун болгондой көрсөтүңүз, бул кандайча пайда болот, айтып эле жатасыз, айтып эле жатасыз. Миң уккандан бир көргөн жакшы дейт эмеспи.

Эколог: Тайбас, сен мындасыңбы? Макул, силер мага тапшырма бердинерби, кана эмесе аракеттенип көрөлү. Тайбас, мага бир бөтөлкө суу алып келчи.

Мээрим: Чөбү жок дөбөчөдөн суу тезинен агып түшөт. Ал көбөйө түшөт, анан ылайланып кетет.

Бакыт: А бу жерде элдин эмне тиешеси бар? Мен түшүнбөй турамын.

Мээрим: Мен түшүндүм. Адамдын ар кыл аракеттеринин кесепетинен тоонун капталдары өсүмдүктөрдөн кур жалак кала

баштайт. Кышында аларда кар топтолот. Качан кар эрий баштаганда, тоо капталдары өз-дөрүнө сууну синире баштайт, а кезекте келчү жамгыр муну башкача агымга — кыянга айланып жиберет. Бир нече агымдар кошулуп кетип, алар чоң күчкө айланат, ошентип, сел келип чыгат да, ал өзүнүн жолундагылардын бардыгын талкалайт.

Эколог: Ооба, бул абдан туура. Бирок, сел кээде жер көчкү менен да коштолуп кетет. Ошондо сел абдан коркунучтуу болот да, эмнеге айланып кетерин ошондо көрүп ал.

Мээрим: Бизге көрсөтүңүзчү, көрсөтүңүзчү, абдан сизден суранабыз.

Эколог: Болуптур. Көрдүңөрбү, мен жер дагы сууну куя баштасам, ал эмнеге айланып кетет...

Бакыт: Карасанар, чын эле урап түштү. Мен эми түшүндүм, эмне үчүн бул урап түшүү жер көчкү деп аталарын. Чынында, жер өзү эле жылып кеткендей болот турбайбы.

«СЕЛ ДЕГЕН ЭМНЕ» ДЕГЕН ТАЖРЫЙБАСЫ

Даярдык:

Мындай экспериментти жүргүзүү үчүн мектептин ко-роосунан эки участкату табуу керек (дөбөчө, дөбөчүк), алардын эңкейиштеги (капталынын жантыктыгы) болуу керек. Бирөөсү чөп менен капталган болсо, экинчиси жылаңач болуусу керек. Силерге 2 бөтөлкө суу талап кылынат.

Тажырыйбаны жүргүзүү:

1-кадам. Биринчи бөтөлкөдөгү сууну акырындык менен чөбү бар дөбөчөгө (дөбөчүккө) куйгула. Карап тургула, анын капталы менен суюктук кандай агарын жана кандай тараларын. Капталдын этегине чейин канча убакта суу келерин белгилегиле.

2-кадам. Бул тажырыйбаны чөбү жок дөбөчүктө кайталагыла. Суюктук каптал менен кандайча агарына көз салгыла, анан ал канча убакта этекке жетерин эстеп койгула.

Байкоонун натыйжаларын талкуулоо жана жыйынтыктарын чыгаруу

Эки тажырыйбанын жыйынтыктарын салыштыргыла. Алар бирдейби, же ар башкабы? Эгерде ар кандай болсо, эмне үчүн? Бул жерде өсүмдүктөр кандай ролду ойношот? Өсүмдүктөрдөн түзүлгөн жашыл килем топуракты кармап, капталды сактап турабы? Бузулган, же талкаланууга тушуккан капталдарда эмне болорун элестеткиле? Сел деген эмне?

Эколог: Бул дагы туура. Жер көчкү дегендин аныктамасын карап көрөлүчү. Мына ошентип, жер көчкү – бул оордук күчүнүн таасири астында капталдагы келип чыккан кыймылдын түрлөрү. Мунун кыскача түшүнүгүндө бул термин тоо тектери менен грунт массаларынын кыймылына таандык болуп, каптал боюнча төмөн карай бир, же бир нече тарам боюнча сүрүлүп жана көчүп түшүүлөрдү айтабыз. Эгерде жыл бою байкоо жүргүзүп турсак, анда прогноз берүүгө болот.

Активдүүлүгү боюнча жер көчкүнү төрт типке бөлөбүз:

- активдүү – азыркы мезгилде да кыймылда болот.
- Кайра жандануучу – жер көчкү акыркы 12 айда кыймылга келип, азыркы учурда активдүү болбой калат.
- Токтолуп калган – жер көчкү мурда активдүү болуп, бирок азыркы учурда кыймылын жандандыра баштаган.

Бакыт: Менин эсимде бар, күзгү каникул учурунда сиз бизге тобокелчиликтер туурасында айтып бердиңиз эле.

Сезон боюнча малды туура жайганда тоонун капталы көптөгөн жылдарга чейин бузулбай турат

Эгерде тоонун капталында көптөгөн баш мал жайылса, жайыт учурунда сезондуулук сакталбаса, анда капталдын бетин ээлеген өсүмдүктөр калыбына келүүгө үлгүрө албайт

Эколог: Туура. Тоолуу аймактардын жашоочуларынын эсинде болсун, аларда өсүмдүктөр дүйнөсү сакталган учурда гана алар коркунучсуз болот. Өсүмдүктөр өздөрүнүн тамырлары менен топуракты кармап турат. Эгерде өсүмдүктөр жок болсо, тоолордун капталдары суунун жана шамалдын таасирлеринен улам талкалана баштайт. Бул акырындык менен белгиле, жер көчкүгө жана урап түшүүгө алып келет. Өсүмдүктөр дүйнөсүнүн жакырдыгы, же бөлбөсө дээрлик жок болуп кетиши малды туура эмес жайгандыктын кесепети болуп эсептелинет.

Мээрим: Туура эмес жаку дегени-бул эмне? Мисалга, күнүгө эртең менен бадачы келет да, үйларибыз менен койлорубузду айдап кетет, кечинде кайра айдап келип берет. Ал малды кайда жайыш керек экендигин билет, ошондуктан айылдын эли ага ишенишет.

Эколог: Азыр, эрте жазда малды жайытка чыгарууга дегеле болбойт. Кичине күтө турсак болобу? Чөп жакшы өнүм алат, жаңы тамырлар жерге тереңдеп кирип, бекемделе баштайт. Эгерде мындай болбосо алар тапанда кала баштайт, куурайт, солуйт, тамырдын өнүмү токтойт. Өсүмдүктөр тилкеси пайда болуп, ал жайыла баштайт, тоонун капталы жашыл килем жамынат. Өсүмдүктөрдүн тамырлары жерге тереңдеп кирип, топуракты бекемдей баштайт. Азырынча малды кышка камдалган тоюттун эсебинен тоюттандырып түрүү керек. Эгерде азыртан эле тоонун капталын көздөй айдап, көрүнгөн жерине жая берсек, алардын өткүр туяктары бүчүрлөр менен кырчындарды талкалап салбайбы (бодо мал эмне кыларын элестетип көргүлө), жайкысын капталды жаба каптаган өсүмдүктөр тилкесинин айрым жерлеринде тамырлар пайда болуп, акырындык менен алар өз аянттарын кенейте беришет.

Мээрим: Ооба, мен мындай болуп кетерин билген жок элем. Бул туурасында ата-энебизге жана кошуналарга айталы.

Эколог: Мындан башкасын да айтышыңар керек, тоонун капталындагы токойду гана сактабастан, дарыянын боюндагы токойду кошо сактообуз керек. Токой өсүмдүктөрү өздөрүнүн тамырлары менен дарыянын жээк тилкелерин бекемдеп турса, анан ал кыйылып кетсе, дарыя өз нугунан чыгып, дөбөлөрдү кесип, топуракты жууй баштайт. Мына ушундан улам сел менен жер көчкүнүн жүрүп кетүү ыктымалы көбөйө баштайт.

Бакыт: Ооба, биз үчүн токойду сактоо өтө манилүү турбайбы. Мен эмнегедир бир нерсени түшүнбөгөндөймүн. Булардын баардыгы туурасында кошуналарыбызга айталы, анан эмне? Ойлойсузбу, кимдир-бирөө бизди угат деп?

Эколог: Бизге, балдар силер менен бирге айылдык жалпы жыйынды чакырышыбыз керек. Малды туура эмес жаюудан боло турган коркунуч жөнүндө айтып, жаратылышты кантип сактайбыз, малды кантип багабыз деген маселелерди сүйлөшүп, макулдашып алганыбыз жакшы болот. Бүгүн биз кышкы тоютту үнөмдөп калалы, ал эми сел жана жер көчкү алып келген кырсыкты жана андан келип чыккан чыгашаны бизге ким компенсация кылып берет?

Мээрим: Анда эмне кылышыбыз керек? Бизге сел кырсыгынан буйтап өтүүгө такыр эле болбойбу?

Эколог: Тоо капталдарын калыбына келтирүү керек.

Бакыт: Муну кантип келтиребиз?

Эколог: Муну эки жол менен аткарууга болот:

- Биринчиси — малды жайганды башка аймакка көчүрүү; тоо капталдарына да эс алуу керек болот. Эки-үч жылдын ичинде капталдын бетине өсүмдүк кайрадан жайнап чыгат, кайрадан ал жерлерге мал жаюу мүмкүндүгү түзүлөт. Кайрадан эле бул ыкма натыйжалуу болот, эгерде жаз алды менен ал жерлерге мал жайганды токтото билсек;
- Экинчиси — бузулууга тушуккан тоо капталдарга кайрадан өсүмдүктөрдү эгүү керек. Селге көбүрөөк тушуга турган капталдарга тезинен өсүп жетилүүчү бадалдарды (итмурун, мисте, бөрү карагат) олтургузуу керек.

Мээрим: Кандай сонун! Келгиле анда өзүбүздүн тоолордун капталдарына жардам берели. Жер азырынча нымдуу, алдыда жамгырлар болот, мектеп боюнча дарактарды олтургузууну уюштуралы.

Эколог: Бул өтө жакшы чечим! Мен силерге буларды туура аткаруунун жол-жобосун үйрөтөм.

Мээрим: Ура!!! Биздин айылды селден сактоо үчүн биз эмне аткарышты билебиз.

Сактоочу: Саламатсыңарбы балдар!

Мээрим жана Бакыт: Саламатчылык, сиздин келгениңиз жакшы болбодубу. А биз болсо сел жана жер көчкү туурасында сүйлөшүп жатабыз.

Бакыт: Айтыңызчы, сел агымы учурунда бир нерселерди аткарса (жасаса) болобу?

Сактоочу: Өтө татаал, бирок аракеттенсе болот. Селдин, же болбосо жер көчкүнүн түшкөн белгиси - күүлдөк. Жакындаган сайын күүлдөгөн добуш күч ала баштайт. Тезинен бөлмөдөн чыгып (эгерде үй, же мекеме ой жерде орун алган болсо), жакшы жайгашкан тоонун капталына көтөрүлүү керек. Өзүнөрдүн буюмдарды сактап калыш үчүн убакытты текке кетирбегиле. Эң керектүүлөрдү гана өзүнөр менен кошо ала чыккыла. Документтерди, жылуу кийимдерди алып, тезинен имараттан чыгып кеткиле. Тоонун капталына мүмкүн болушунча бийигирээк чыкканга аракет кылгыла.

Мында бир нерсени эске, түйүп алуу абзел: күрпүлдөгөн сел агымы ар кандай өлчөмдөгү таштарды ар кандай аралыкка ыргытат, алар адам өмүрүнө коркунуч алып келет? Сел өтүп кеткенден кийин жогору жакта сактоочулар келгенге чейин калууга туура келет. Чоң адамдар түшүп, жапа чеккендерге жана жабыркагандарга алгачкы жардамды көрсөтө башташат.

Бакыт: Убакыт ушунчалык аз болсо, документтер менен жылуу кийимдерди өзүн менен кошо ала чыкканга кантип үлгүрөсүң?

Сактоочу: Ошондуктан өтө маанилүүлөрүн (паспорт, туулгандыгы тууралуу күбөлүк ж. б.) ала чыгыш керек. Алардын бардыгы бир жерде сакталганы жакшы, ала чыкканга жеңил болот. Үй бүлөнүн ар бир мүчөсү алар кайсы жерде тургандыгын билүүгө тийиш.

Сактоочулук рюк-закка төмөнкүлөрдү салуу керек:

- документтер, деньги;
- жылуу кийимдердин запасы;
- жатуучу мешок, акча;
- узакка сакталган азык-түлүк: консервалар, кургатылган нандар, кант, туз, кесме, ж. б. 3-5 суткага жетерлик, идиш-аяк;
- фонарик, ширенке, свечка, бычак;
- аптечка;
- радиоприемник;
- батарейкалардын комплектисин

Биринчи жардам аптекасы

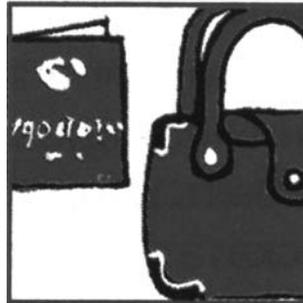
Биринчи жардам аптекасында эч бир дары дармек болбош керек, анын курамында төмөнкү нерселер болууга тийиш:

- тез жардам телефондору, үйдүн, уюлдук жана туугандардын, жакын тааныштардын телефон номерлары болуш керек,
- марля, бинт жана салфеткалар;
- тооногүчтөр;
- антисептикалык марли жана самын;
- лейкопластырь;
- кайчы, пинцет;
- латекстик меелей;
- карандаш жана блокнот;
- термометр;
- пластикалык баптык

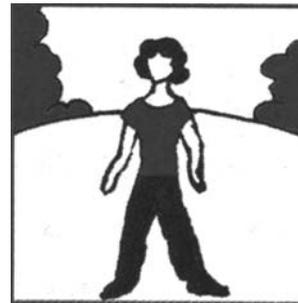
Селдин астында калган учурдагы аракеттер

Селдин үнүн угаарынар менен жаш балдар менен орудууларга үйдөн чыгып дөнсөө жерге жетүүгө жардам бергиле

Чыгаардын алдында эн керектуу болгон нерселер – документ, жылуу кийм, тамак-аш, дары-дармектерди ала чыккыла

Тезиреек тоонун капталына чыгууга аракет кылгыла

Мээрим: Мага коркунучтуу болуп жатат. Менин элестөөмдө сел биздин айылга түшүүдөй болуп, жонумдан кумурска жөргөлөгөндөй болуп жатат.

Сактоочу: Корко бергендин кереги жок, андан көрө аракеттенүү керек. Азыр мен силерге кайсы каптал коркунучтуу, кайсынысы коопсуз экендигин айтып берейин. Жер көчкүнү, төмөнкү белгилери боюнча байкаса болот:

Сел учурда калган издер:

- Дарыялардын нуктарынын жээктеринин жуулушу.
- Нуктарда көптөгөн төө таштар жана корумдар (туурасы 50 см жана чоңураак болгон), алар башаламан жана тартипсиз жайгашып, айрым жерлерде үймөлөктөшүп калган. Таштардын арасында тегиз жана сүрүлгөндөрүнө караганда, үзүлүп түшкөндөрү басымдуулук кылат.
- Нуктун туурасынан кесилиши «V» жана «U» тамгаларынын формасын элестетип турат.
- Таштардын үстүндө дарактуу жана чөп өсүмдүктөрүнүн калдыктары жолугат.
- Таштардын араларында коңулдар (көңдөйчөлөр) жолугат, алар ылай менен толтурулуп, кургаганда катып, катуулугу бетон сымал болот.
- Имараттардын жана дарактардын беттеринде кургаган ылайдын издери калат.

Өткөн ташкындын издери:

- Нуктун жээктеринин жуулуп кетиши
- Туурасынан кесилишинде нукаящик формасын элестетип турат
- Таштарда калган сынган дарактардын жана өсүмдүктөрдүн издери көрүнүп турат
- Дарыянын нугунда тоголонуп келген тегизделген черевица формасындагы көптөгөн таштар (өлчөмү кесилишинде 30-50 см келген) болот.
- Көңдөйчөлөр, коңулдар кум жана ылайга толуп калат да, кол тийгизген учурда жарылып, же чачылып кетет.

Жер көчкүнү издери:

- Капталдын бетинде жаа түрүндө жарака көрүнөт (капталды бойлото жана анын туурасынан).
- Капталдын бүтүндөй өзү, же болбосо анын айрым участоктору өсүмдүктөрү жок калат, же жыланачтанат.
- Дөңдүн этегинде, же болбосо анын бетинде жыбыраган таштар менен кошо коңторулган жер калат.
- Капталдын бетинде андар пайда болуп, жыланачтанган тамырлар көрүнүп турат.

Бакыт: Ой кандай укмуш! Келгиле селдин жана жер көчкүнүн издери боюнча жүрүшкө чыгалы. Биз аларды тез эле издеп табабыз.

Эколог: Ооба, кооптуу тоо капталдарын издеп таап жана аракеттенүү керек! Жакында 22-апрель – Бүткүл дүйнөлүк экологиялык майрам – Жер күнү, бүткүл айыл чогулуп, сел агымына тушукчу капталга дарактарды олтургузалы.

Бакыт: Баарыбыз чогулганда малды жаюнуну эрежелери туурасында айылдаштарыбызга айтып берели.

Эколог: Эң башкысы, айылдык жалпы жыйынга айыл өкмөтүн, мугалимдерди, ата-энеңерди анан ошол бадачыны чакырганды унутпагыла.

Мээрим: Анда эмесе айылдык жалпы майрамды уюштурбайлыбы? Ар түркүн тасмалар менен шариктерди сатып алалы. Бирин калтырбай баарын чакырабыз.

Сактоочу: Мунун, эң сонун! Ишке киришели!

Төртүнчү тарых

Мында Бакыт менен Мээрим жер титирөөгө да баа коюларын билишет

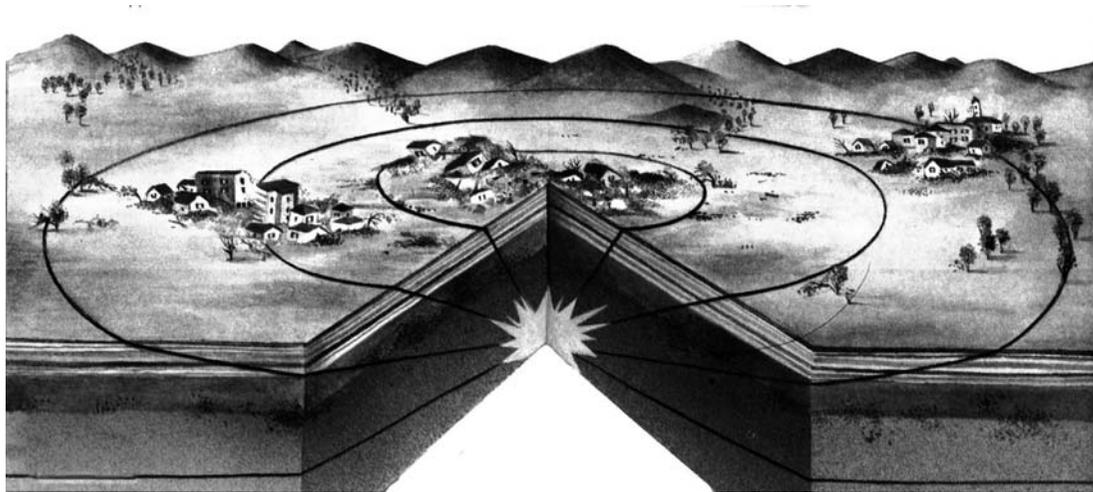
Сактоочу: Саламатсыңарбы балдар! Бүгүн силер менен жер титирөө туурасында маеккурайын дедим эле.

Мээрим: Жер титирөө (зилзала) — бул жердин титирегениби?

Сактоочу: Туура. Жер титирөө учурунда грунт (жердин үстүнкү бети) жырылып, күүлдөгөн үн чыгып, жер титиреп, тоо капталдары урап түшүп, имараттар менен жолдор талкаланат. Жер титирөө — бул оор кырсак. 1966-жылы мындай оор кырсыкка Ташкент шаары (Өзбекстан) тушукту. Көптөгөн үйлөр талкаланып, адамдар катуу жапа чекти. Ошондо ага азыркы кошуна өлкөлөр жардамга келишип, шаардын калыбына келишине жана адамдарга жардам беришти. Азыр Ташкент Борбордук Азиядагы ири шаар. Ушуга окшогон кырсыктын бизде да күтүлүшү мүмкүн, себеби Кыргызстандын көптөгөн аймактары сейсмикалык жактан активдүү зонада жайгашкан. Ошондогуларды эске алып, кырсык кайталанбашы үчүн бекем үйлөр курулуп, алар күчү 8-9 баллга жеткен жер титирөөгө туруштук беришет.

Мээрим: Дагы кандай балл күчтө болушу мүмкүн? Эмне аларга мектептегидей баа коюшабы?

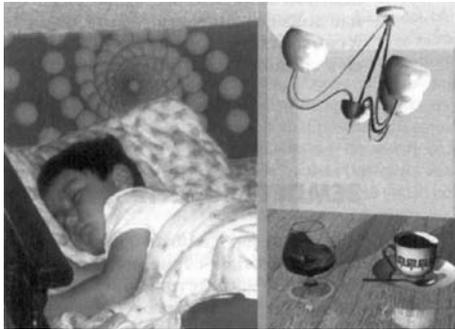
Жер титирөөнүн эпицентри жана андан тараган «жер астындагы толкундар». Эпицентрге качалык жакын болсо, силкинүү ошончолук күчтүү болот.

Сактоочу: Ошондой деседа болот. Жер титирөө учурунда талкалануу канчалык чоң болсо, ошончолук баллы көп болот. Компьютерди карап көрөлүчү, бул боюнча менде эмнелер бар экен. Мына, жер титирөөнүн күчүн балл (бирден 12 чейин) эсептейт экен. Муну италиялык сейсмолог Джузеппе Меркали сунуштаптыр. Бирок бул баалоо шарттуу гана түрдө, балл жер титирөөнүн күчүн ыңгайлуу аныктоо үчүн гана кабыл алынып, ал талкалануунун өлчөмүнө жараша болот.

1935-жылы америкалык сейсмолог Чарльз Рихтер магнитуданы баалоону сунуш кылган, мындайча айтканда жер титирөөнүн очогу болгон эпицентрдеги энергиянын саны. Ал баалоо үчүн өзүнө шкаланы иштеп чыккан, бул шкаланы Рихтердин шкаласы деп атайбыз.

Мына, көрдүңөрбү балдар, эми силер жер титирөө күчүн болжоп баалай аласыңар. Жер титирөө туурасында маалыматты укканыңарга жараша (кайда, кайсы калктуу пункттар ж.б.) аныктайсыңар.

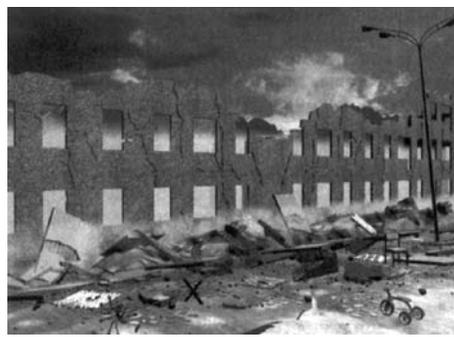
1-4 балл

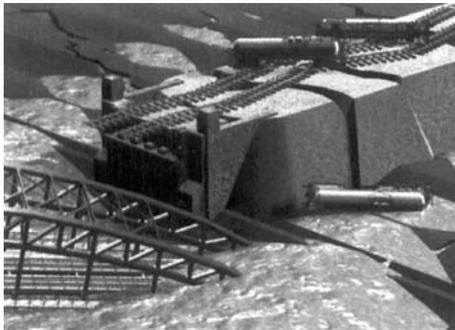
5-6 балл

7-8 балл

9 балл

10-11 балл

12 балл

Меркалли шкаласынын модификациясы

I балл – эч кимге сезилбейт (айрымдарынан тышкары).

II балл – тынч абалда турган айрымдарына сезилет, айрым нерселер илинген абалына жараша термелиши мүмкүн.

III балл – үйдүн ичиндегилерге айкын сезилет, токтоп турган автомобилдер термеле башташы мүмкүн.

IV балл – үйдүн ичинде даана байкалып, уктап жаткандар ойгонушат.

V балл – термелүү болгонун баары айкын сезишет. Шыбалган дубалдын бети түшүп, идиш –аяк сынып, терезенин айнектери талкаланат. Маятниги бар сааттар токтоп калат.

VI балл – баардыгы термелүүнү болгонун дааналап билишет. Адамдарды коркунуч каптайт. Шыбак жарылып түшөт, мештин мору кулайт, мебель жана башка буюмдар кыймылга келет, же болбосо жылат.

VII балл – баардыгы сыртка качып чыкканга ашыгат. Термелүүлөр жүрүп бараткан автомобилдерде байкалат. Айрым имараттар жабыр тартат.

VIII балл – баардыгы тынчсызданып, тревога баишталат. Бекемдиги жана бышыктыгы боюнча айырмаланган имараттар күчтүү жабыр тартууга тушугат. Дубалдар кулап, мебельдер туш-тушка ыргытылат. Кудуктардагы суунун деңгээли өзгөрөт.

IX балл – дүрбөлөңгө түшүү баишталат. Туруктуулугу начар курулмалар (эски, дубалы жана пайдубалы начар ж.б.) толугу менен талкаланат. Бекемдүүлүгү күчтүү имараттарга жана алардын пайдубалдарына, жер астындагы инженердик коммуникацияларга олуттуу зыян келтирилет. Жер бетинде жырык жана жарака пайда болот.

X балл – дүрбөлөңгө түшүү улантылат. Баардык шарттары бекем имараттар гана талкаланбайт. Жер бетинде көптөгөн жаракалар пайда болот. Темир жолдун рельсалары толгонуп кетет. Дарыялар жээктен ашып кетет.

XI балл – дүрбөлөң артынан дүрбөлөң. Бирин-экин имараттар гана аман калышат. Жердин бетинде пайда болгон жаракалардын өлчөмдөрү чоңоет. Талкалануудан жана кыйроодон пайда болгон чалдыбарлардын додолонуп жатышы жер астындагы сыныктардын багыттарын билдирип турат. Инженердик коммуникация толугу менен бүлгүнгө учурайт.

XII балл – толугу менен талкалануу жана кыйроо. Тоо тектеринин кабатталып жатышы жана горизонттун жактарынын өзгөргөндүгү көрүнүп турат. Абада чаң менен кошо акыр-чикир учуп калган болот.

Рихтердин шкаласы

Магнитуда 1 – термелүү приборлор менен гана кабыл алынат.

Магнитуда 2 – эпицентртин аймагында араң эле байкалган термелүү.

Магнитуда 3 – эпицентр аймагында кыйла сезилерлик, бирок зыян минималдык өлчөмдө.

Магнитуда 4-5 – эпицентрден тартып 32 км радиуска чейин сезилерлик, ага жакын жайгашкан чөлкөмдөрдө анчалык өлчөмдө эмес залал келтирилет.

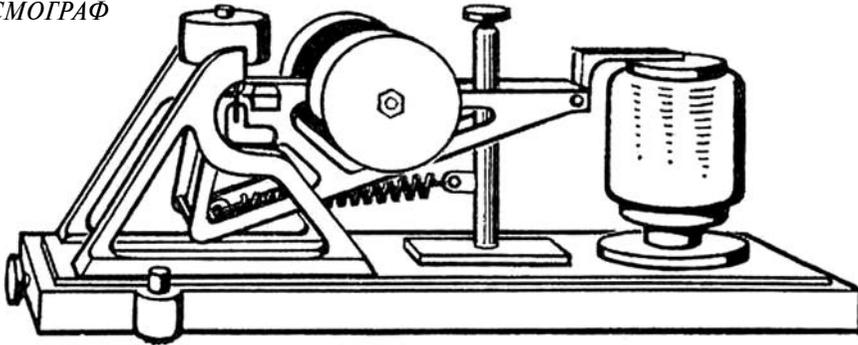
Магнитуда 6 – жер титирөө кыйраткыч күчкө ээ болот.

Магнитуда 7 – күчтүү жер титирөө.

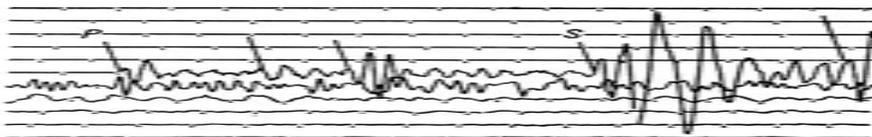
Магнитуда 8 – өтө күчтүү жер титирөө.

Рихтердин шкаласы – өтө кеңири колдонулган система. Анын негизинде жер титирөөнүн магнитудасын өлчөө жатат.

СЕЙСМОГРАФ

Жер титирөөнүн күчүн сейсмограф менен ченейт. Ал сейсмометрден жана кабыл алуу прибордон турат. **Сейсмограф** – сейсмикалык сигналдарды кабыл алат. **Сейсмограмма** кагаз бетине жер кыртышынын козголушун чагылдырат.

Медведев-Шпонхоер-Карниктин (МСК-64) эсептоо шкаласы

1 балл – сезилбейт, сейсмикалык приборлор кана сезет.

2 балл – өтө алсыз кыймылдар. Жогорку кабатта жашаган адамдарга билинер-билинбес сезилет.

3 балл – алсыз кыймылдар. Мындай термелүүлөрдү адамдар негизинен сезишет.

4 балл – байкалуучу кыймылдар. Термелүүнү баардык адамдар сезет. Терезелердин айнектери шыгырап, жыгач дубалдар кычырайт, люстралар чайпалып, илинип турган буюмдар кыймылдайт.

5 балл – орточо, орто күчтөгү кыймылдар. Баардык адамдар сезишет. Керебет, шкаф жана башка уй буюмдары чайпалат, кыймылдайт, конгуроолор ун чыгарат.

6 балл – ортодон жогорку күчтөгү кыймылдар. Уйкудагы адамдардын баардыгы ойгонот, маятниктуу сааттар токтойт, үйдүн шыбактарынан жарака кетет.

7 балл – күчтүү кыймылдар. Үйлөрдөгү буюмдар кулайт. Эл арасында коркунуч пайда болот, алар үйлөрүнөн качып чыгышат. Курулуштардын айрымдары бузулууга дуушар болушат, дубалдардан жаракат кетип, шыбактар сыйрылат.

8 балл – абдан күчтүү кыймылдар. Үйлөрдүн дубалдарында чон жаракалар пайда болуп, кээ бирөөлөрү бузулат. Мештин морлору кулайт. Адамдар катуу тенселеп, айрым алсыздары жыгылышат.

9 балл – өтө күчтүү кыймылдар. Дубалдар урайт, имараттардын усту тушот.

10 балл – аябаган күчтүү кыймылдар. Көптөгөн имараттар кыйрайт. Жердеги жаракалардын туурасы бир метрге чейин жетет.

11 балл – зор кыйроолор (катастрофалык). Жердин үстүнкү бетинде көптөгөн жаракалар пайда болот. Тоолордо таштар кулап, жер кочку жүрөт.

12 балл – кыямат – кайым. Жердин рельефинде абдан чон өзгөрүүлөр болот

Мээрим: Эмне үчүн жер титирөө болот? Кайсы бир жерлерде ал тез-тез кайталанып турушу эмнеден? Ал эми кээ бир жерлерде ал такыр эле болбойт?

Сактоочу: Сейсмикалык кооптуу райондор бар. Бул райондордо жер титирөөлөр катталат, ал эми коопсуз аймактар да жолугат. Жер шары плиталарга бөлүнгөн, аларды биз тектоникалык деп атайбыз. Алар дайыма кыймылда болушат: бири бирин карай жылышат, же болбосо ажырап кетишет. Эгерде алар бири бири менен түртүлүшкөн жерде эбегейсиз көп өлчөмдөгү энергия топтолот, качан плиталар кескин түрдө ажырай баштаганда, алар жер кыртышын силкинет да, ошентип жер титирөө пайда болот.

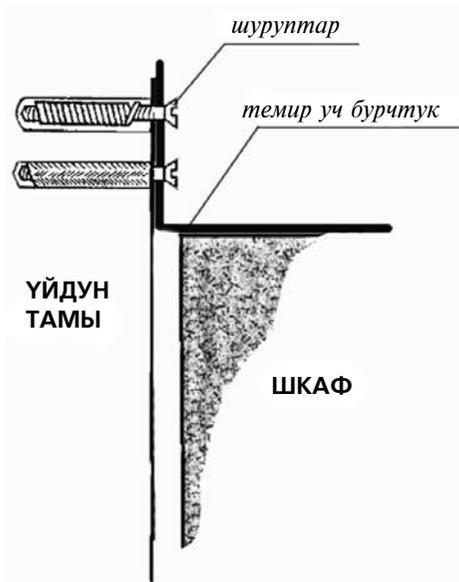
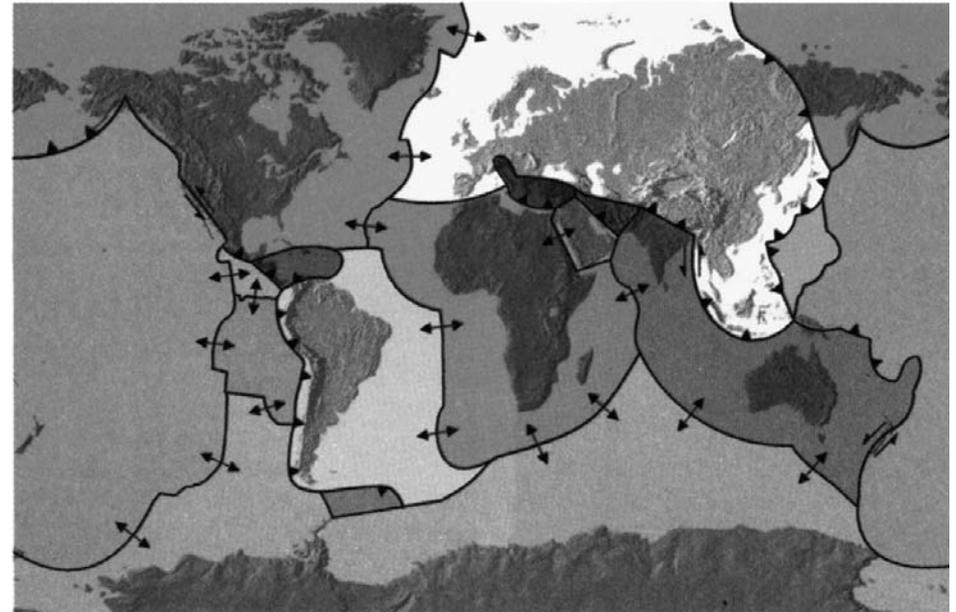
Бакыт: Жер титирөөнү алдын ала айтууга мүмкүнбү?

Сактоочу: Өтө так айтууга болбойт, бирок сейсмостанциялар бар, алар тигил, же бул аймакта богон силкинүүнү каттап турат. Бул прибор сейсмограф деп аталат. Кыргызстанда мындай бир топ станциялар бар?

Мээрим: Жер титирөө учурунда биз өзүбүздү кандай алып жүрүшүбүз керек жана ага даярдык көрүүгө болорун айтып бериңизчи?

ТЕКТОНИКАЛЫК ПЛАТФОРМАЛАР ЖАНА АЛАРДЫН ЧЕК АРАЛАРЫ

▲ Түртүлүшүүгө бараткандар ◀ ▶ Ажырап бараткандар ⇄ Жана ша отуп бараткандар

Сактоочу: Айрым эрежелерди билим алганыбыз маанилүү болот. Эсинерде барбы коопсуздуктун формуласы?

Бакыт, Мээрим: Ооба! Көрө билүү, коркунучту азайтуу, аракеттенүү.

Сактоочу: Азаматсыңар! Биздин сабактарыбыз бекерге кетпептир.

Бакыт: Жер титирөөгө кандайча даярдык көрүү боюнча бизге кеңеш бериңизчи?

Сактоочу: Жер титирөөгө даярдык көрүү үчүн үйдүн конструкциясын бекемдөө зарыл. Бул боюнча силерге баалуу кеңешти дасыккан куруучулар бере алышат. Бирок, өз үйүңөрдө да коопсуздукту камсыз кылуу керек:

- мебелди дубалга бекитүү;
- коридорлорду жана өтмөлөрдү бошотуу;
- кроватка жакын бийикмебелди, күзгүнү, текчени жайгаштырбагыла;
- өрт кайдан чыгып кете турганын билсеңер, анда күйүп кетүүчү заттарды андан алыс кармагыла;

- кроватты жана жумушчу столду чоң терезеден, айнектелген шкафтан, китеп текчелеринен, оор буюмдардан алыс жайгаштыргыла;
- өрт өчүргүчтүн жарактуу экендигин текшергиле жана колдоно билүүнү үйрөнгүлө;
- кире бериште сактоочу рюкзакты даярдап койгула;
- үй бүлөөнүн документтери бир жерде болгону оң;
- электр энергиясын, газды жана сууну тезинен өчүргөнгө үйрөнгүлө. Анан да башкасы мында турат: эгерде силер жалгыздап күтүүсүз жер титирөөгө кабылсанар жакындарыңар менен кай жерде жолугушууну жана байланышуу шарттарын убадалашып (макулдашып) алгыла.

Мээрим: Ошентип, күтүүсүз жер титирөө башталса, биз өзүбүздү кандай алып жүрөбүз? Кайда качабыз?

Сактоочу: Эсинерде болсун, биринчи эле силкинүүдө идиш – аяктар шынгырап, буюмдар түшүп, дубалдын акиташы чачырайт (кийинкисине чейин), ушундан талкалануу башталышы күтүлөт, силерде 15-20 секунд убакыт калат, ушул учурда имараттан чыгып кеткенге үлгүрүү керек, болбосо өзүңөргө коопсуз жер издегиле.

Эшиктин өткөөлү жана негизги дубалдардын бурчу (үй ичиндеги) – жер титирөө учурандыгы эң коопсуз орундар болот

Жер титирөө учурунда столдун астына жашынууга туура келсе, анын бекемдигине жана бышыктыгына ишенсеңер

Имараттын (үйдүн) ичиндеги эң коопсуз орундар:

- Негизги дубалдардын үй ичиндеги бурчу;
- Эшиктин өтмөсү

• Санитардыкузелдер

- Кабаттуу үйлөрдөгү колонналардын жаны, эгерде алар каркасты түзгөн устун жана түркүксыяктуу болсо.

Баарынан коркунучтуусу болуп эмнелер эсептелет: айнеквитраждары, терезе, күзгү, меш, туруксуз жана начар бекемделген бөлмөлөр. Шаарда болсо бул: тепкичтер жана лифт.

Эң негизгиси – дүрбөлөңгө алдырбоо керек! Буларга жол бербегиле: каалганын жанындагы тыгылышуу жана түртүшү, жогорку кабаттын терезелеринен секирбөө. Жер титирөө учурунда мектептип короосунда, спортзалда, сабакта болуп калсанар, өзүңөрдү кандай алып жүрүүнү үйрөнгүлө жана даярдангыла.

Жер титирөө астында калган учурдагы аракеттер

Эгерде жер титирөө силерге көчөдөн тушукса

1. Четкерээктеги ачык жерге чыгып, дүрбөлөңгө түшпөгүлө.
2. Имаратка, үзүлгөн электр зымдарына жолобогула, столдон, электр линияларынан, көпүрөлөрдөн, бастырмалардан оолак болгула.
3. Жер титирөө токтомоюча үйгө кирбегиле. Оор предметтерден, айнектер, кулап түшүүчү нерселерден сактангыла.
4. Эгер силер машинанын ичинде баратсаңар коопсуз жерге токтоп, силкинүү токтомоюнча сыртка чыкпагыла.
5. Дүрбөлөң салбагыла, өзүнөрдү жана башкаларды сооротуула жана тынчтандыргыла.

Жер титирөө силер үйдө экениңерде тушукса

1. Газды, электр энергиясын, күйүп турган отту өчүргүлө.
2. Коопсуз жерге жеткенге аракет кылгыла, кулап түшчү нерселерден башыңарды сактагыла.
3. Терезеден, күзгүдөн, кулай турган мебелден алыс болгонго аракет кылгыла.
4. Күчтүү силкинүү аяктаганга чейин үйдөн чыкпагыла.
5. Дүрбөлөң салбагыла, өзүнөрдү жана башкаларды сооротуп тынчтандыргыла.

Эгерде жер титирөө силерге мектепте тушукса

1. Негизги дубалдын жанына тургула, ал негизинен терезенин каршысында болот.
2. Силкинүүлөр толук аяктагандан кийин, мектептин имартынан уюшкандык менен чыгып кеткиле.
3. Качан гана мектептин кооросунда болгонуңарда, классыңар менен толук чогулуп баары бар экендигин сураштыргыла.

Эгерде силер урандыда калсаңар

1. Ыңгайлашып жайланышкыла, жашыңгыла (чүмкөңгүлө) кырдуу келген сыныктардан өзүнөрдү сактагыла.
2. Жөнү жок кыйкырбагыла (эгерде сырттан үндөр угулбаса). Андан көрө плитаны металл предмет, же катуу сынык менен тыкылдаткыла.

Мээрим: Эң сонун! Эми биз жер титирөө учурунда өзүбүзгө жана башкаларга кандайча жардам берүү керектигин жакшыраак билип калдык

Бакыт: Ооба, биз түшүндүк. Эң башкысы – тартынбоочулук жана токтоолук. Биздин колдорубуз жана күчтөрүбүз башка адамдарды сактап калууга жумшалышы керек.

Сактоочу: Кайрадан жолугушканча!

Жер титирөөдөн кийин

- Өзүңдү жана айланандагыларды кара, алар жарадар болуп калбасын.
- Жеңилирээкурандылардын астында калгандарды куткаргыла.
- Балдарды, оорукчандарды жана кары-картаңдарды сооротуула жана чочуласа эсине келтиргиле.
- Суу жана газ түтүктөрүн, электр тармагын текшергиле. Суу түтүгү керектен чыкса, аны токтотуула.
- Газдын жыты чыкса терезени жана эшикти ачкыла, тезинен үйдөн чыгып, авария кызматына кабарлагыла.

ЭГЕРДЕ ЖЕР ТИТИРӨӨ СИЛЕРГЕ КӨЧӨДӨН ТУШУКСА

Четкерээктеги ачык жерге чыгып, дүрбөлөңгө түшпөгүлө

Имаратка, үзүлгөн электр зымдарына жолобогула, столбдон, электр линияларынан, көпүрөлөрдөн, бастырмалардан оолак болгула

Жер титирөө токтомоюча үйгө кирбегиле. Оор предметтерден, айнектер, кулап түшүүчү нерселерден сактангыла

Эгер силер машинанын ичинде баратсаңар коопсуз жерге токтоп, силкинүү токтомоюнча сыртка чыкпагыла

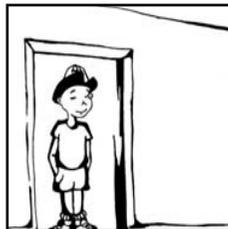

Дүрбөлөң салбагыла, өзүңөрдү жана башкаларды соороткула жана тынчтандыргыла

ЖЕР ТИТИРӨӨ СИЛЕР ҮЙДӨ ЭКЕНИНЕРДЕ ТУШУКСА

Газды, электр энергиясын, күйүп турган отту өчүргүлө

Коопсуз жерге жеткенге аракет кылгыла, кулап түшчү нерселерден башыңарды сактагыла

Терезеден, күзгүдөн, кулай турган мебелден алыс болгонго аракет кылгыла

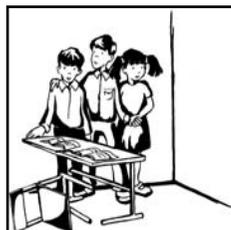

Күчтүү силкинүү аяктаганга чейин үйдөн чыкпагыла

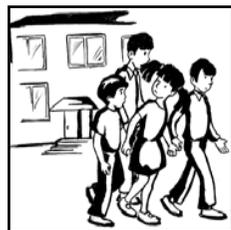

Дүрбөлөң салбагыла, өзүңөрдү жана башкаларды сооротуп тынчтандыргыла

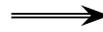
ЭГЕРДЕ ЖЕР ТИТИРӨӨ СИЛЕРГЕ МЕКТЕПТЕ ТУШУКСА

Негизги дубалдын жанына тургула, ал негизинен терезенин каршысында болот

Силкинүүлөр толук аяктагандан кийин, мектептин имартынан уюшкандык менен чыгып кеткиле

Качан гана мектептин кооросунда болгонуңарда, классыңар менен толук чогулуп баары бар экендигин сураштыргыла

ЭГЕРДЕ СИЛЕР УРАНДЫДА КАЛСАҢАР

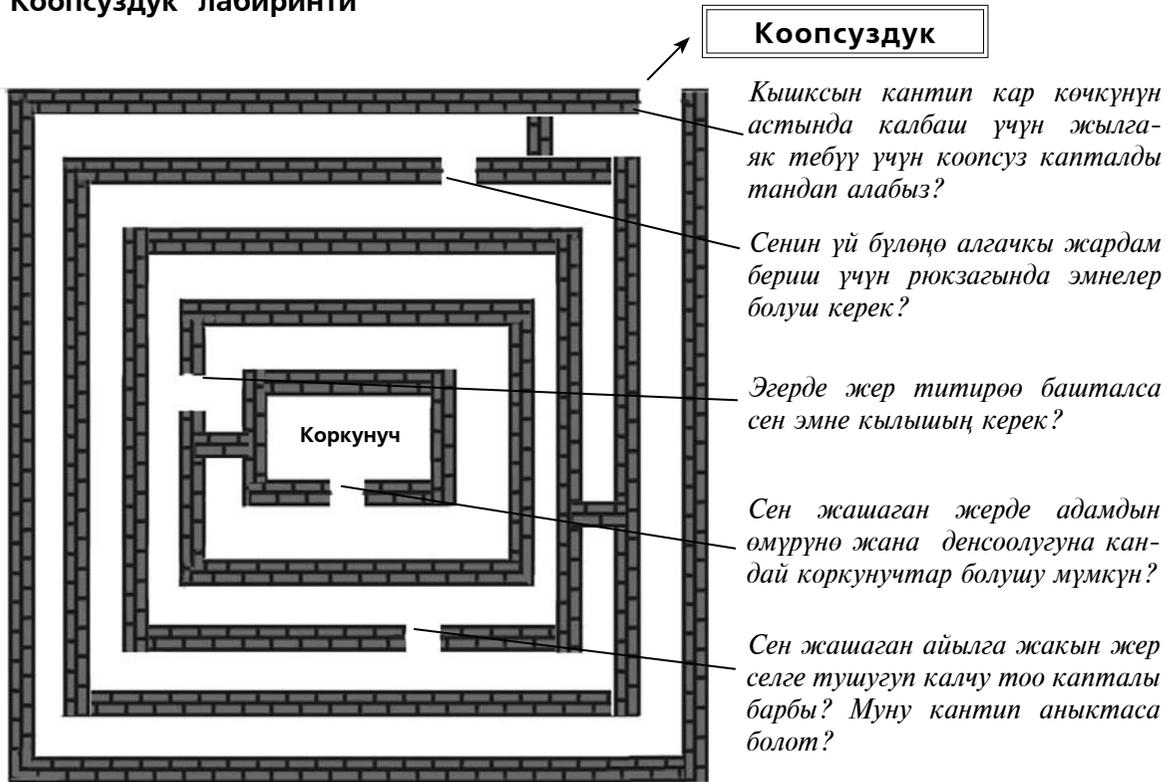

Ыңгайлашып жайланышыкыла, жашынгыла (чүмкөнгүлө) кырдуу келген сыныктардан өзүңөрдү сактагыла

Жөнү жок кыйкырбагыла (эгерде сырттан үндөр угулбаса). Андан коро плитаны металл предмет, же катуу сынык менен тыкылдаткыла

Коопсуздук лабиринти

Бакыт менен Мээрим коркунучтун лабиринтинен ийгиликтүү өтүшүп, баардык суроолорго мыктылап жооп беришти. А силер байкап көрбөйсүңөрбү? Эгерде баардыгыңга туура жооп берсеңер, кийинки беттеги Диплом силердики болот. Бул барактын копиясын (көчүрмөсүн) алып, өзүңдүн аты жөнүңдү, окуган мектебиңди жана жашаган жериңди жазып толтур. Анан мугалимден кол коюп берүүсүн өтүн. Мындан кийин – сыймыктануу менен өзүңдүн туугандарыңа жана досторуңа көрсөгөңөр болот.

Бул китеп сага эмнени үйрөткөнүн ар дайым эсинен чыгарба. Кырсык болгондо өзүңдү жана башкаларды сактай аласын.

Эмесе ақ жол!

жаш сактоочунун
ДИПЛОМУ

..... берилди
(окуучунун фамилиясы, аты)

..... мектептин окуучусуна
(мектептин номери, айылы, шаары)

Табигый кырсыктар учурунда өзүн алып жүрө билүү сабагын окутууну тастыктайт

Төмөнкү билимдерге эгедер:

- *Коопсуздуктун формуласын колдонуу жөнүндө*
- *Мектепте жана үйдө тобокелчилик зонасын аныктоо жөнүндө*
- *Ташкын, сел жана жер титирөө учурунда өзүн алып жүрүү эрежелери жөнүндө*

Ал жардам бере алат:

- *Тоо капталдарынын кар көчкү, жер көчкү, сел коркунучун аныктоодо*
- *Алгачкы медициналык жардам көрсөтүү боюнча*

Мугалим
(фамилия, аты, атасынын аты; предмети)

.....
(мугалимдин колу)

Дата: «.....».....200.....ж.

Пайдалынган адабияттар

1. Большая книга «Почему» для младшего и среднего школьного возраста / Пер. с итал. О.А. Живаго, отв. ред. Веселова А.В. — М., 2006.
2. Гиннес: Большая книга знаний. Под ред. Маршалл А. — Тверь, 1999.
3. Гир Дж., Шах Х. Зыбкая твердь. М., 1998.
4. Дитрих А.К., Юрмин Г.А., Кошурникова Р.В. Почемучка. — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Педагогика-Пресс, 1992.
5. Киргизские народные сказки: для детей среднего школьного возраста / пер. с кирг.; сост. Леденев П.Г. Фрунзе.: Мектеп, 1987.
6. Крючек Н.А., Кузнецов М.И., Латчук В.Н., Петров С.В. Личная безопасность в чрезвычайных ситуациях. Под ред. зам. министра МЧС России Г.Н. Кириллова. М., 2001 г.
7. Личная безопасность: меры предосторожности в повседневной жизни. Поведение в экстремальных ситуациях. Под ред. Володина В. — М., 2001.
8. Мамытов Ж. Сказки: для младшего школьного возраста / Пер. с кирг. М.И. Синельникова, А.И. Никитенко, В.Г. Гофмана — Фрунзе: Адабият, 1994.
9. Мартене Л. К., Вольфсон М. Б. и др. Техническая энциклопедия т.14, т.15 - М., 1931
10. Мезенцев В. Энциклопедия чудес. — Фрунзе, 1990.
11. Микрюков В. Ю. Обеспечение безопасности жизнедеятельности. - М., 2000.
12. Мониторинг, прогноз и подготовка к реагированию на возможные активизации опасных процессов и явлений на территории Кыргызской Республики и приграничных районах с государствами Центральной Азии — 4-е изд., испр. и доп. — Б.: МЧС КР, 2007.
13. Нежиховский Р. А. Наводнения на реках и озерах. - М., 1988.
14. Өзгөчө кырдаалдагы алгачкы жардам - Кыргыз Республикасынын улуттук Кызыл Ай коому. - Б., 2006.
15. Первая помощь. Российское общество Красного Креста. - М., 1997.
16. Полишко В. В., Буянов Н. А. Основы безопасности жизнедеятельности. — Смоленск, 1995.
17. Люди и стихия: научно-популярный гидрометеорологический сборник. — М., 1990.

Схемалар

1. Роль экосистем в предотвращении и снижении разрушительности стихийных бедствий (стр. 10) — Плакат «Лесная политика Кыргызстана» - разработ. ЭД «БИОМ», Б., 2007 г.
2. Схемы оказания первой помощи (стр. 16-17)/ Первая помощь. Учебник. — Российское общество Красного Креста, 1997 г.
3. Жабыркаган адамды транспорттоо (стр. 18) / Өзгөчө кырдаалдагы алгачкы жардам. - Кыргыз Республикасынын улуттук Кызыл Ай коому. - Б., 2006.
4. Схемы поведения при попадании под лавину (стр. 19) при сходе селя (стр. 26), при землетрясении (стр. 34) - Личная безопасность в чрезвычайных ситуациях/ Н.А. Крючек, М.И. Кузнецов, В.Н. Латчук, С.В. Петров; под ред. Зам. министра МЧС России Г.Н. Кириллова. — М., 2001 г.
5. Схема эпицентра (стр. 28), схема тектонические платформы и их границы (стр. 31). - Большая книга «Почему» для младшего и среднего школьного возраста/ Пер. с итал. О.А. Живаго, отв. ред. Веселова А.В. — М., 2006.

Коркунуч менен катар жашаганга үйрөнөлү

Окуучулар үчүн окуу методикалык куралы

Терүүгө 22.05.2008-ж. берилди.
Форматы 60x84 ¹/₈. Көлөмү 9,5 б. т.
Талап № 130. Нускасы 700 даана.

ЖЧК «Салам» Басма үйү
Бишкек ш., Гоголь көч., 120
Тел.: (+996 312) 62-79-10
Тел./факс: (+996 312) 62-09-90
E-mail: id_salam@mail.ru